

MŰEMLÉK- VÉDELEM

LXVIII. évf.

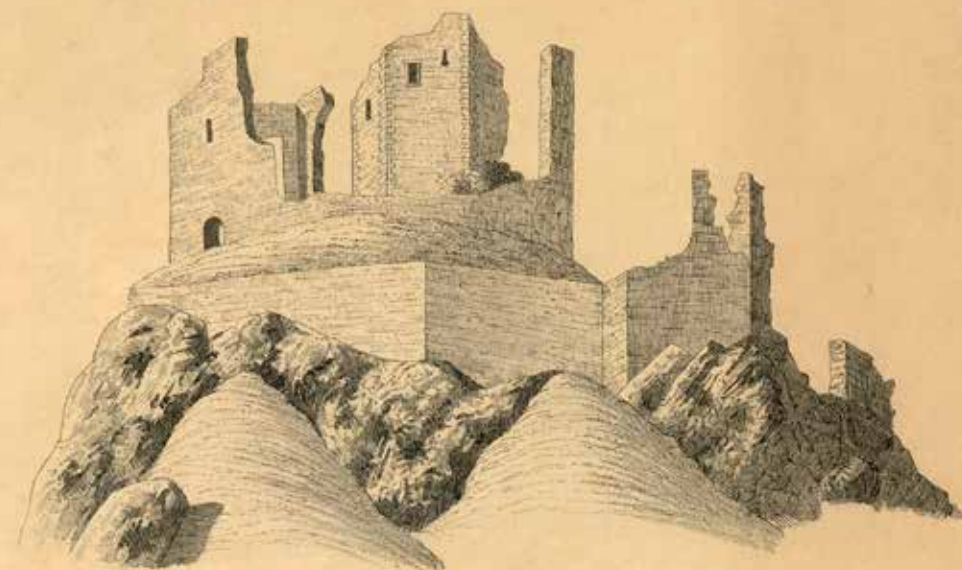
2024

2-3. szám

LXVIII. évf. 2024 2-3. szám

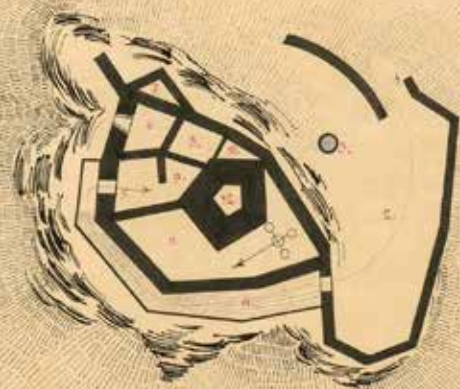
MŰEMLÉKVÉDELEM

k.
északi oldal.

J. Hollókő, Nógrád Megye.

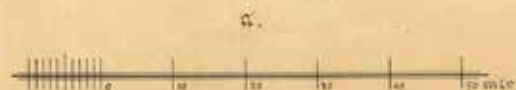
székényi társ.

Hollókő

2481

RENDŐRSÉG

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM KIADVÁNYA
LXVIII. évf. 2024 2-3. szám

A kiadvány megjelenéséért felel:

Építési és Közlekedési Minisztérium
Műemlékvédelemért és Kulturális Örökség Védelméért Felelős Helyettes Államtitkárság

Alapította: Gerő László
Szerkesztőbizottság: Alföldy Gábor, Bíró László, Deák Krisztina, Fejérdy Tamás, Feld István, Győr Attila, Heitler András,
Horogszegi Tamás, Koppány András, Krähling János, Nagy Gergely Domonkos, Ritoók Pál, Szakács Béla Zsolt,
Veöreös András
Főszerkesztő: Velladics Márta
A Műemlékvédelem korábban megjelent lapszámai és a 2024. évi lapszámok ÉTK Kft. könyvesboltjában (1082 Budapest,
Nap utca 41. földszint) megvásárolhatók, illetve a 2024. évi lapszámok megrendelhetők a konyvesbolt@etkkft.hu címen.

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENT

<i>Feld István: Várak és vármok helyreállítása / Restoration of castles and castle ruins</i>	89
TANULMÁNYOK / STUDIES	
<i>Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: A csókakői vár kiépítésének főbb kérdései az Árpád-kor végétől az oszmán kor végéig – régészeti megközelítésben / The main issues surrounding the construction of Csókakő Castle from the end of the Árpád era to the end of the Ottoman era: an archaeological perspective</i>	91
<i>Gál Tibor: A csókakői vár építéstörténete 1996 és 2018 között / The construction history of Csókakő Castle between 1996 and 2018</i>	105
<i>Hegyi Dóra – Simon Zoltán: A füzéri vár építéstörténete az eddigi történeti-régészeti kutatások alapján / The history of the construction of Füzér Castle based on historical and archaeological research to date</i>	117
<i>Rudolf Mihály: Füzér felsővárának 21. századi kiépítése / Reconstruction and development of the Upper Castle of Füzér</i>	124
<i>Skardelli György – Kelemen Bálint Zoltán: A füzéri alsóvár kiépítése / Development of the Lower Castle of Füzér</i>	132
<i>Feld István: Hollókő várának építéstörténete / The construction history of Hollókő Castle</i>	140
<i>Komjáthy Attiláné Kremnicsán Ilona: A hollókői vár 60 évéről / Thoughts on 60 years of the Hollókő Castle</i>	147
EMLÉKEZÜNK / IN MEMORIAM	
<i>In memoriam Végh András (1964–2024) / In memoriam András Végh (1964–2024)</i>	165

Vendégszerkesztő: Feld István

A kiadvány tanulmányai lektoráltak.

A címlapon: Hollókő vára a legutóbbi kiépítés után, 2024. (Fotó: Feld István),
a hátsó borítón: Könyöki József: A hollókői vár északról, 1890. (Lelőhely: MÉM MDK Tervtár, ltsz: R2481).

Kiadásért felelős: Építési és Közlekedési Minisztérium
1055 Budapest, Alkotmány utca 5.
Nyomdai előkészítés, terjesztés: Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft.
1074 Budapest, Hársfa u. 21.
Mohr László ügyvezető
Karácsony Tiborné kiadóvezető
telefon: 06-30-278-4247, e-mail: e.karacsany@etkkft.hu
Azonosági szám: 4/2025
Nyomdai munkák: AduPrint Kft.
Felelős vezető: Tóth Zoltán ügyvezető
INDEX: 25 585, ISSN 0541-243

VÁRAK ÉS VÁRROMOK HELYREÁLLÍTÁSA

Azt hiszem, már most, a *Nemzeti Kastély- és Várprogram* lezárultával megállapítható, hogy az 1950-es, 1960-as éveket leszámítva, Magyarországon nem került sor olyan nagyszámú vár és várrom helyreállítására, rekonstruálására, kiépítésére – ez utóbbi kifejezések önmagukban is jelzik az eljárások és a különböző publikációkban alkalmazott terminológia sokszínűségét – mint az elmúlt húsz, huszonöt évben. De talán nem közismert, hogy ezek többségére nem az említett nagyszabású, azonban elsősorban a kastélyok (főként múzeológiai) hasznosítására koncentráló program keretében került sor, hanem különböző, más pályázati források tették lehetővé megvalósításukat.

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1957. évi megalakulását követően, s főleg folyóiratunk, a *Műemlékvédelem*, majd a *Magyar Műemlékvédelem* című évkönyv biztosította lehetőségeket kihasználva, rendszeresen jelentek meg beszámolók az egyes műemlékek helyreállításának építészeitől, melyben összefoglalták, hogy mit, miért és milyen eredménnyel terveztek, s majd mi született ebből a kivitelezési munkák során. Ez a gyakorlat azonban az utóbbi közel ötven évben sajnálatosan mintha kiment volna a divatból. Kivétel természetesen lehet említeni, így épp a jelen folyóirat 2022/6. száma közölt számos, tudományos kutató és tervező jegyezte beszámolót több, a várprogram keretében megvalósult erősről.

Jelen és a 2025. év egyik számában ennek folytatására vállalkozunk, de kissé eltérő formában. Fő célunk kilenc olyan vár és várrom műemlékvédelmi/turisztikai kezelésének bemutatása, melyekre az 1990-es évek végétől került sor. Természetesen szó sem lehet itt teljességről, hiszen olyan jelentős romok tárgyalása kimaradt a sorból, mint a szigligeti vár, melynek legutóbbi tervezőjét nem sikerült megnyerni ehhez, a véleményünk szerint a magyar műemlékvédelem szempontjából különösen jelentős és további folytatást igénylő vállalkozáshoz. De sorolhatnánk további példákat is, hiszen akár Ozora, Gyula, Salgó, Szigetvár vagy Mosonmagyaróvár is szerepelhetne a tárgyalandó objektumok sorában.

Bár a hazai közvéleményben mintha egyre inkább az a meggyőződés (sőt, sokszor az az igény) fogalmazódna meg, hogy manapság alapvetően egy akár romosan is ránk maradt vár „eredeti for-

mában” történő kiépítése a cél – hogy a mindenki által eltérően értelmezett *rekonstrukció* kifejezést most ne alkalmazzuk – folyóiratszámunk tanulmányait olvasva nyilvánvalóvá válhat mindenki számára, hogy korántsem ez az általános helyzet. Számos, egymástól eltérő építészeti megoldással találkozhatunk. Ez természetesen már adódik az egyes emlékek eltérő adottságaiból is, így érthető, hogy a földből-törmeléből kibontott falak, évszázadok óta magasan álló romok, vagy a mai napig használatban lévő épületek különböző megoldásokat igényelnek.

De nagy különbségek állapíthatók meg abban is, mire kívánják használni az építetők/beruházók az egyes várakat. A választék itt az egyszerű romkerttől, a falmaradványok értelmező kiegészítésétől új (sok esetben kiállítások vagy egyéb funkciók számára kialakított) épület/részek, -szárnyak, -szintek emelésén át a totális rekonstrukciókig – azaz egy elképzelt korábbi, ideális állapot visszaidézésének kísérletéig terjed. Logikus, hogy az ennek során alkalmazott építészeti eszközrendszer is változatos, a fa, a fém és a műkö különböző mértékben és hangsúllyal jelenik meg az egyes épületeknél. Ez főleg az elpusztult egykori részeket – nyílások, loggiák, erkélyek – esetében tapasztalható. Aligha tagadható, hogy a didaktikus bemutatás igénye – az tehát, hogy az adott várba látogató érzékelje, mi maradt ránk és mit tett hozzá a korunk építészete – még továbbra is él a műemlék-tulajdonosok és főleg az építészek egy része körében. Egyes esetekben ugyanakkor a tervező szabadon alakítja a várak külső és belső megjelenését, attól sem riadva vissza, hogy művészbarátaival díszítse az általa visszaálmodott és történetinek nevezett tereket.

A történeti források – tehát maguk a ránk maradt, sokszor a régészeti kutatások során feltárt épületrészek, a csupán a 19. századtól megbízható képi ábrázolások, s nem utolsósorban a különböző írásos emlékek – tisztelete elvileg alapvető kellene, hogy legyen bármilyen, egy műemléken elvégzett beavatkozás esetében. Erről azonban korántsem lehet mindenkor beszélni. Épp emiatt az olvasó mindegyik, az építésztervező által írott ismertetés előtt az adott emlék kutatója vagy avatott ismerője, régész vagy művészettörténész találatból egy-egy összefoglalást talál a vár történetéről, építéstörténetéről, kutatásáról – egyáltalában,

az épületről rendelkezésünkre álló ismeretekről. Ezek korántsem részletes tudományos közlemények – bár azokon alapulnak, s mindig hivatkoznak rájuk –, csupán azt a célt szolgálják, hogy az érdeklődő meg tudja ítélni az elvégzett építészeti beavatkozás jellegét, ha úgy tetszik, hitelességét, megbízhatóságát. Ugyanakkor a szerkesztők nem vállalkoznak arra, hogy maguk minősítsék az itt bemutatott munkákat, nem nevezik egyiket sem didaktikusnak, posztmodernnek vagy historizálónak – a brutalizmus fogalma a látszó vasbeton-kiegészítések alkalmazásának visszaszorulása miatt már talán nem is használható.

Véleményük szerint ugyanis mindaz, amit műemlékvédelem alatt érthetünk – bár kétségeik vannak annak vonatkozásában, hogy egy épület

turisztikai attrakcióvá alakítása még beletartozik-e ebbe a kategóriába – rendkívül színes tájkép, nincsenek örökérvényű törvényei. Mindig az adott társadalmi-politikai-gazdasági környezet határozta meg, s minden bizonnyal így lesz a jövőben is. Ennek során csupán egyetlen dolognak kell(ene) állandónak lenni, mégpedig annak, hogy minden egyes várat, váromot – ahogy persze egyházi épületet, kastélyt, lakóépületet, ipari, népi építészeti emléket is – Magyarország története forrásának, kulturális öröksége részének tekintsünk, s egyúttal a helyi közösségek önazonossága fontos elemének.

Hogy erre sikerült-e ügyelni a folyóiratunk e számában bemutatott mindegyik erősség esetében, annak eldöntését az olvasóra bizzuk.

Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi

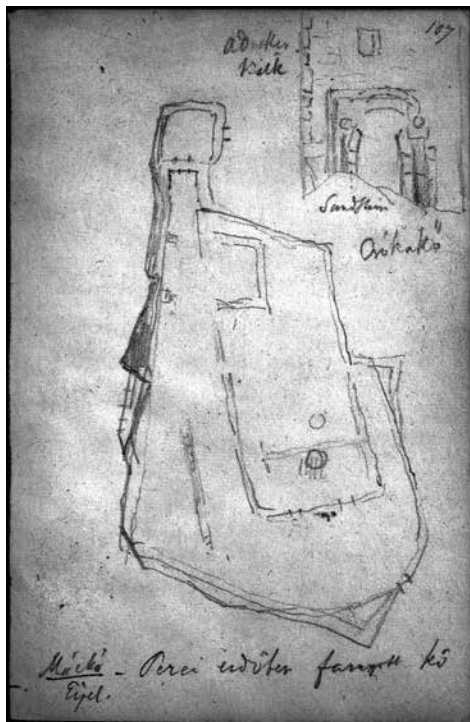
A CSÓKAKŐI VÁR KIÉPÍTÉSÉNEK FŐBB KÉRDÉSEI AZ ÁRPÁD-KOR VÉGÉTŐL AZ OSMÁN KOR VÉGÉIG – RÉGÉSZETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

TÖRTÉNETI KERETEK

A csókakői vár Fejér vármegye egyetlen középkori eredetű, s romként ma is álló hegyi vára (*1. kép*).¹ A Csák nemzetség által, a 13. század második felében emelt körösség (első írott említése: 1299) későbbi sorsát és szerepét alapvetően határozta meg kedvező, a „medium regni” nyugati peremén (Budától és Esztergomtól egyaránt kb. 60–60, Székesfehérvártól pedig 24 kilométerre), fontos utak mentén vagy közelében való elhelyezkedése, továbbá a 13–16. század folyamán gyakran változó összetételű, de mindvégig számottevő léptékű váruradalma. A Csákok uralmát a királyi „honor-korszak” követte (1326–1430), későbbi birtokosai között pedig olyan jelentős főúri családok tűnnek fel, mint a *Rozgonyiak* (1430–1492), *Egerváriak* (1493–1512), *Kanisaiak* (1512–1532), *Nádasyak* (1532–1670). A Győr keleti előterének védvonalát kiépítő, Habsburg-párti *Bakics Pál* (†1537) és fivérei önkényes várfoglalása az 1530-as évek közepétől már

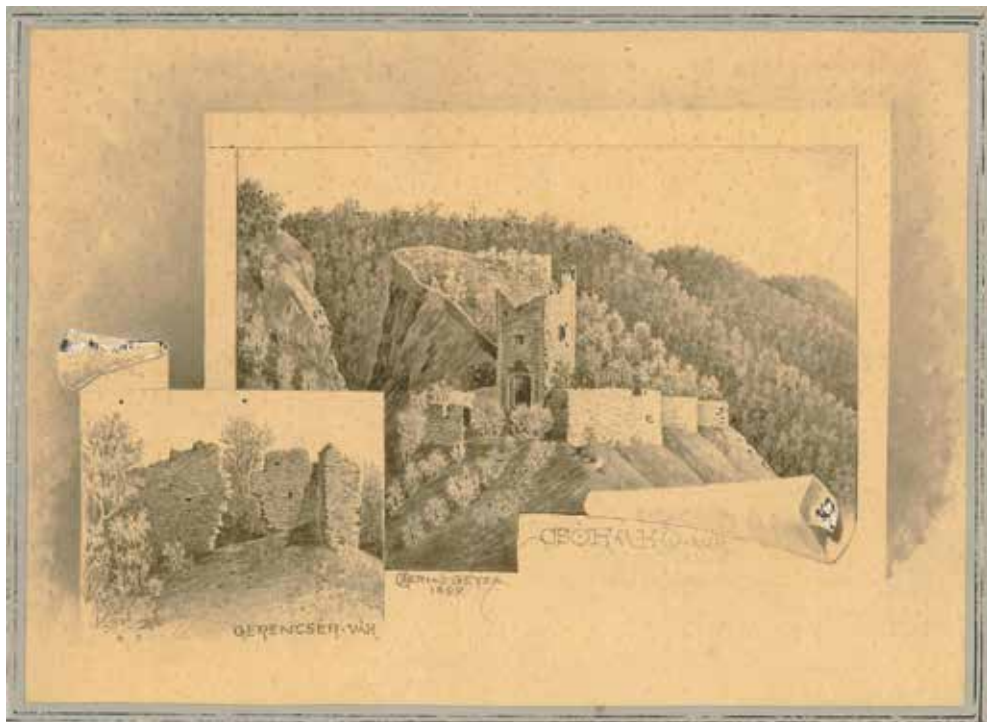

1. kép. Csókakő vára, 2019.
(Fotó: Keszérű László; lelőhely: www.varak.hu)

2. kép. Csókakői rajzok Rómer Flóris
vázlatkönyvéből, 1859. (Hatházi 2010 nyomán)

a végvári idők előjátéka: a korábbi évszázadok békés hátsországi centrum helyzetét elvesztő térség konfliktusos határvidékké alakult, s a vár hadi funkciói értelemszerűen elsődlegessé váltak. 1543–1544-től az erősség oszmán kézre került, mely állapot – a tizenöt éves háború pár évét kivéve (1601–1602) – Székesfehérvár szandzsákközpont előváraként 1687-ig folyamatos volt. A vár – katonai szerepének megszűnte után – rövid ideig (1695-ig) várbörtön volt, az 1720–1730-as években viszont *Bél Máttyás* (1684–1749) már csak elhagyott romként emlékezik meg róla.²

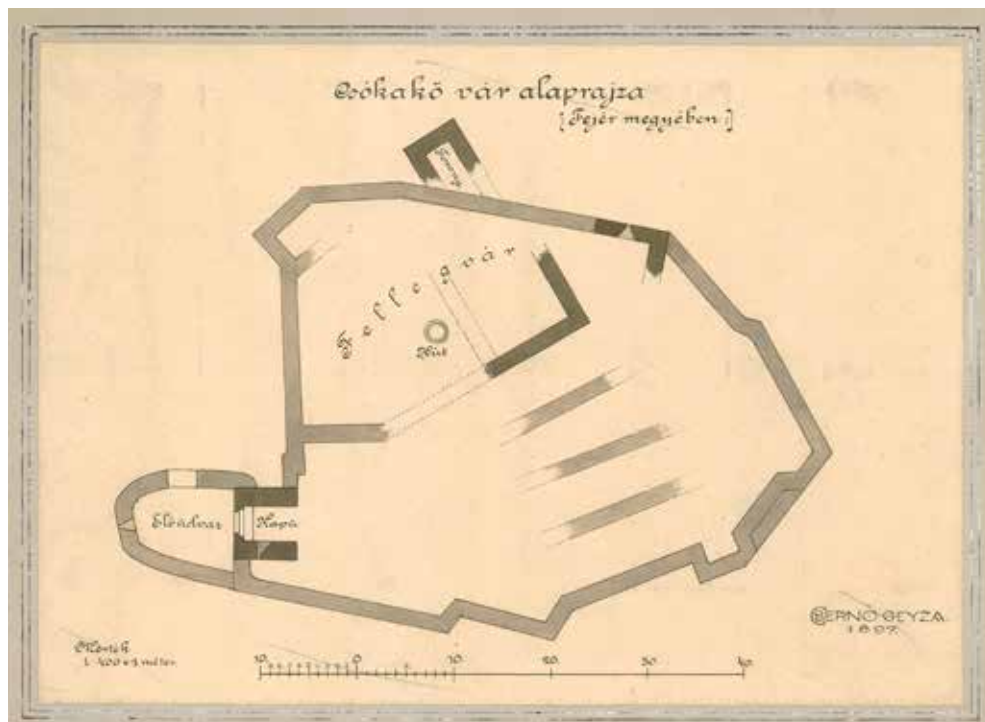

3. kép. Csernó Geyza (Géza) távlati rajza Csókakőről, 1897. (Hatházi 2010 nyomán)

RÖVID KUTATÁSTÖRTÉNET

Bél Mátyás ímént hivatkozott várleírása az erősség történetének egy új korszakába vezet át, melynek során a hadi létesítményként funkcióját veszített romegyüttes lassan országosan is ismert történeti-régiségtani emlékké vált. A várromot már a 18. század végétől kezdve tárgyalják a legjelentősebb közismereti országleíró munkák, beleértve *Pesty Frigyes* (1864) kéziratban maradt helynévtárát is.³ A vár romantikus romjai és a Vértes festői környezete a széleskörű nagyközönség érdeklődését is magára vonta (a *Vasárnapi Újság*, a *Hölgyfutár*, az *Életképek* 1846 és 1864 közötti, esetenként illusztrált tudósításai). Ezzel egyidejűleg a szaktudomány figyelme ugyancsak Csókakő felé fordult. *Rómer Flóris* (1815–1889) bakonyi kutatásai során már 1859-ben felkereste a várat, elkészítve alaprajzának és az alsóvári kaputorony nyugati homlokzatának kiemelkedően becses vázlatát (2. kép). Forrásérték tekintetében kevésbé szerencsés *Könyöki Józsefnek* (1829–1900) a Műemlékek Országos

Bizottságának (MOB) megbízásából készített felmérése a várról (1885: alaprajz, távlati rajz), melyet sok tekintetben korrigál *Csernó Geyza* munkája (1897: alaprajz, távlati rajz, 3–4. kép). Felmérését *Náczy József* tette közzé a Vértes műemlékei körében Csókakő várát is feldolgozó, s az Archaeologiai Közleményekben (1899) megjelent alpművében.⁴ A „műemlékké válását” jelzi bekerülése *Gerecze Péter* (1856–1914) munkájába (1905–1906). A vár és uradalma történetéről *Károly János* (1893, 1899, 5. kép) és *Seidel Ignác* (1898) jelentetett meg jelentős feldolgozásokat.⁵ A 20. század első évtizedeiben *Müllner János* (1914) és *Marosi Arnold* (1925) készített kiemelkedő, dokumentumértékű fotókat a romokról. 1956-ban *Fitz Jenő* kismonográfiában dolgozta fel az erősségről rendelkezésre álló adatokat s ennek 1958. évi 2. kiadásában közzétette az erősség legkorábbi ismert, 17. századi felmérését.⁶ Fitz Jenő ez utóbbi munkái a vár újabb fejezetének előjátékát jelentették, mely korszakot már a régészeti feltárások és műemléki helyreállítások határozták meg.

4. kép. Csernó Geyza (Géza) alaprajzi felmérése Csókakőről, 1897. (Hatházi 2010 nyomán)

5. kép. A csókakői vár első fényképfelvétele a 19. század végéről. (Károly 1899 nyomán)

A vár szisztematikus régészeti kutatása 1960–1962 között indult meg (6. kép),⁷ majd 1997 és 2017 között – a műemléki helyreállításokkal szoros összefüggésben – több ütemben folytatódott.⁸ 1997 és 2014 között az ásások a Nemzeti Örökség Program, a Nemzeti Kulturális Alap, majd 2014-től a Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodó Zrt. anyagi támogatásával, a székesfehérvári Szent István Király Múzeum szervezésében folytak. 2015-ben a vár időlegesen részévé vált a Nemzeti Vár- és Kastélyprogramnak. A régészeti kutatások eredményeként a vár csaknem teljes egésze feltárássra került. A feldolgozás előrehaladtával a korábbiaknál árnyaltabban tudjuk értékelni a vár építészeti emlékeit is, melyekről röviden az alábbiak összegezhetők (7. kép).⁹

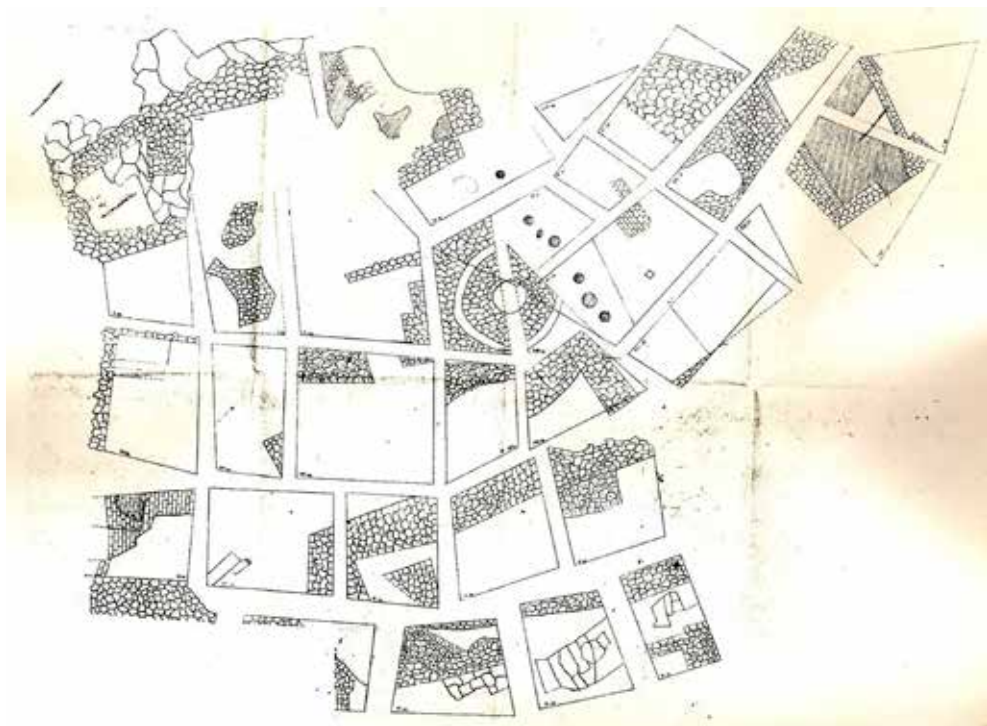
A VÁR A 13–14. SZÁZADBAN

A Vértes déli, Csókahegy nevű vonulatának keleti végpontján emelkedő vár alapjául szolgáló – a környező síkok fölé mintegy 50 méteres szintkü-

lönbséggel felmagasodó – dachsteini mészkőszirtet (tszf. 362 méter) mesterséges szurdokkal választották le a sziklagerinc többi részétől (1. kép). A szabálytalan alaprajzú erődítés a 13–17. század folyamán rendszeresen bővült és esett át kisebb-nagyobb átépítéseken.

A korai vármag az erősségnek helyet adó sziklatető legmagasabb pontját foglalja el (7. kép A). E 423 m² alapterületű,¹⁰ kelet–nyugati tengelyű 13. századi vármag északi sávját (tszf. 362 méter) egy trapéz alaprajzú torony (8. kép) és egy kétosztatú épület együttese, továbbá két falazott akna alkotta; déli sávját (tszf. 359 méter) pedig egy keskeny várudvar, középső harmadában ciszternaházzal és benne ciszternával (9. kép).

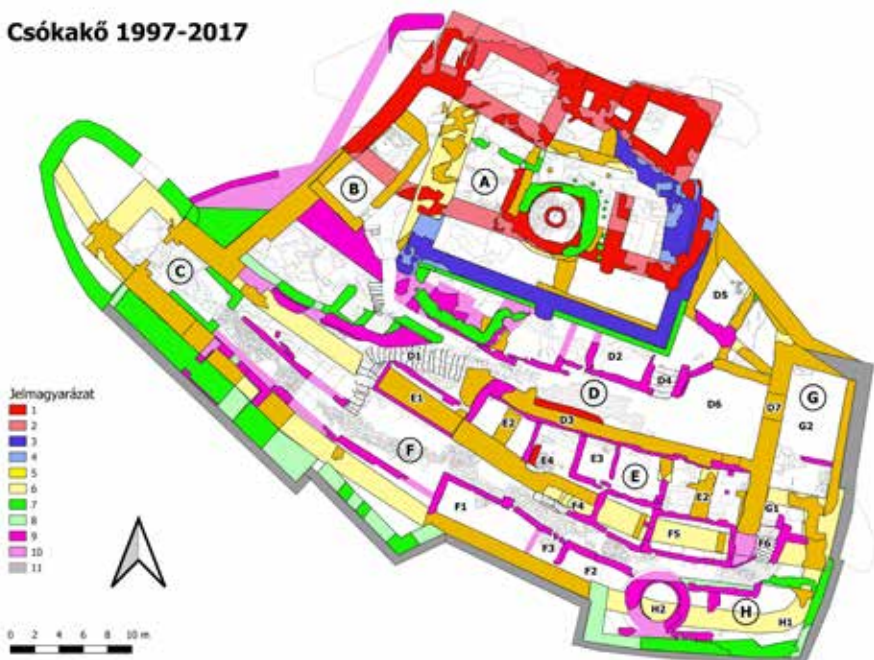
Sajnos, minden igyekezetünk ellenére sem tudtunk rábukkanni a 13. századi vár kapujára. A terepalakulatok alapján ennek legvalószínűbb helye a vár támpilléres kerítőfalának déli frontján, a ciszternaháztól nyugatra vagy keletre képzelhető el. (A vár – kb. 23 méter magas, függőleges sziklafal peremére épített – északi frontja e

6. kép. Fitz Jenő 1960–62. évi feltárási alaprajza.

(Lelőhely: Szent István Király Múzeum Adattár, ltsz. 175., 5159-5162/1988)

Csókakő 1997–2017

7. kép. A csókakői vár ásatási alaprajza a periódusokkal, 1997–2017.

(Rajz: Holl Balázs, felmérés: Holl Balázs, Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás).

Jelmagyarázat: A: felsővár, B: kápolna, C: kaputorony, D: felső terasz, E: középső terasz, F: alsó terasz déli sávja, G: alsó terasz keleti sávja, H: délkeleti sarokvédmű.

D1: többperiodusú lépcső, D2: oszmán kori épületsor, D3: többperiódusú falrendszer, D4: lépcső, D5: több-periodusú épületegyüttes, D6: belső udvar, D7: befalazott boltozott kapu helye, E1: dzsámi, E2: gótikus palota maradványai, E3: oszmán kori helyiségsor, E4: 16. századi tüzelőhely téglázott alapja, F1–F2: oszmán kori épületek, F3: 15. századi kövezet a két oszmán kori épület között, F4: 15. századi lépcső oszmán kori javításokkal, F5: oszmán kori helyiségek, F6: oszmán kori lépcső, G1: elbontott 15. századi farkasvermes belső kapu helye, G2: oszmán kori épület deszkapadlója, H1: 16. századi pince (Bakics-kori, 1530-as évek), H2: 17. századi ciszterna.

Színek: 1: 13. század, 2: 13. század, kiegészítés, 3: 14. század, 4: 14. század, kiegészítés, 5: 15. század, 1425/1430 (v.ö. 96. o., Rozgonyi-építkezések 1. periódus), 6: 15. század, kiegészítés, 7: 16. század első fele (1530-as évek), 8: 16. század első fele, kiegészítés, 9: oszmán kor (1543/44–1687), 10: oszmán kor, kiegészítés, 11: modern műemléki falazás

lehetőségből kizárt). Az Árpád-kori vár délnyugati sarkát azonban a 15. században ideépülő várkápolna eltüntette: így csupán latolgatható, de nem bizonyítható lehetőség, hogy nemcsak a kápolna nyugati falának egy szakasza Árpád-kori várfal, hanem a hajót a szentélytől elválasztó lépcsősor nyomvonalaként is egy elbontott, 13. századi falszakasz helye szolgált, mely felszámolt falszakasz akár a korai vár egykori bejáratát is magában foglalhatta. Természetesen nem zárható

ki a ciszternától keletre eső kapu sem, nyoma azonban ennek sincs.¹¹ Nem könnyíti meg a helyzetet, hogy alighanem a salgóői vár (Nógrád vármegye) 13. századi kapujához¹² hasonló jellegű és léptékű építménnyel számolhatunk Csókakőn is, ahol azonban nem őrződtek meg a felismerést hasonlóan segítő nyomok.

Mindenesetre a déli falsíkon nyíló bejárat, és egyáltalán az Árpád-kori vár korabeli megközelítési útvonala szempontjából fontos jelek kerül-

8. kép. A 13. századi vármag trapéz alaprajzú tornya, a nyugati homlokzatába iktatott aknával. (Hatházi 2010 nyomán)

tek napvilágra a 15. századi alsóvár felső sziklateraszán (az oda felvezető 15–17. századi lépcsősor periódusait megelőző, sziklába vésett lépcső nyomai (vö. 13. kép), valamint egy 13. századi kerámiával keltezhető útrészlet, peremén – támfal vagy útszegély funkciójú (?) – keskeny falmaradványokkal).¹³ E jelek alapján feltehető, hogy a 15. századi alsóvár a 13. századi megközelítési útvonalat figyelembe véve, annak mentén épült ki.

9. kép. A 13. századi vármag ciszternájának maradványai. (Hatházi 2010 nyomán)

10. kép. Az alsóvár 15. századi kaputornya. (Hatházi 2010 nyomán)

A 13. századi erősség a késő Anjou–korai Zsigmond-korban (14. század vége) egy L alaprajzú délkeleti saroképülettel bővült (7. kép 3–4. szín), és kisebb területnövekedés mellett (ez 535 m²-re nő) szabályosabb négyszög alaprajzot nyert el.

A VÁR A 15. SZÁZADBAN

A 15. század folyamán, a Rozgonyiak időszakában – a vár alapterületét bő háromszorosára (1794 m²-re) növelő – nagyarányú új építkezésekre került sor (7. kép 5–6. szín), melyek – mai tudásunk szerint – három fázisra bonthatóan valósultak meg. Ezek a következők:

1. *Mogyorósi avagy idősebb István* (1425/1430–1439) építkezései
2. *Mogyorósi István fia, avagy ifjabb János* (1440–1459) építkezései
3. *Csicsvai avagy id. János ág* (1462–1492) átalakításai

E munkálatok eredményeként a korai vármag felsővárrá alakult át (7. kép A), köré pedig – 7–17 méterrel alacsonyabb szinteken – egy sűrűn beépített alsóvár szerveződött, mely dél és kelet felől L alakban csatlakozott a korai vármaghoz. A meredek hegyoldal lejtését e szakaszokon három terasz kialakításával hidalták át (felső sziklaterasz: tszf. 345–352 méter, középső sziklaterasz: tszf. 346–347 méter, alsó sziklaterasz: tszf. 341,5–344 méter, nyugat–keleti irányú fokozatos emelkedéssel).

A beépítés legmeghatározóbb szerkezeti és védelmi eleme – az alsóvár dimenzióit alapjában

vége a 16–17. században is meghatározó kerítő főfalak mellett – az alsó sziklateraszon kialakított, s az alsóvár teljes hosszán végig vezetett falszorosrendszer (7. kép F, lásd még 14. kép).¹⁴ A 15. századi alsóvár 1. periódusába (Mogyorósi István építkezései) tartozó falszoros fokozatosan emelkedő, keskeny utcája a várrész délnyugati sarkán álló, felvonóhidás-csapórácsos-farkasvermes, reprezentatív gótikus *kaputoronytól*¹⁵ (7. kép C, 10. kép) indul, azzal egybeépült. A falszoros középső szakaszán az északi falvonulatot kis gyalogkapu szakítja meg (a felső sziklateraszra vivő lépcsővel, közelében egy kis toronnyal), keleti vége pedig – eredeti állapotában – farkasvermes belső kapuval zárult.

Az „eredeti állapot” kitétel nem véletlen: a 15. század 2. periódusában (Mogyorósi István fia, János építkezései) a falszoros vonalától északra jelentős változások következtek be. Itt az alsóvár teljes keleti felére kiterjedő, végső formájában szabálytalan U alaprajzot kiadó, belső udvaros és – a déli és keleti szárnyak pincéit is beszámítva – valószínűleg három szintes palota-együttes került kialakításra (7. kép E, G, D, D5). A pincészent és első emeleti szintek meglétét és magasságát az északi palotaszárny északi fala, s az annak falszövegében boltozat-maradványok, a keleti palotaszárny utóbb elfalazott pincelejárata, valamint a déli palotaszárny nyugati és keleti végein lelt, a felső sziklateraszi nyíló küszöbmaradványok jelzik. Ez az új épületegyüttes magába

olvastva megtartotta, felhasználta az 1. periódus néhány korábbi elemét: így a falszoros középső szakaszán álló tornyot, és az alsóvár vele egykorú, északkeleti épületét is. (Az 1. periódushoz köthető, visszabontott, bizonytalan falrészletek a 2. periódus új palotájának déli szárnyán is jelentkeztek a pincészinten, itt láthatóan az előzmények nem kerültek megtartásra).

Ennél jóval drasztikusabb változást hozott a palota keleti épületszárnyának pincéje, mely nyom nélkül tüntette el az 1. periódus minden itteni elemét, s ha véletlenül maradt is volna valami, azt az oszmán utóhasználat során bontották el. Így az előzményekből bizonyossággal csak a falszoros végét lezáró farkasvermes belső kapu léte állapítható meg, melyet a keleti palotaszárny építése szintén felszámolt. Miután a farkasverem falazott aknája maradt csak fenn, s teljes környezetét a sziklaalapig visszabontották, csupán logikus feltevés, hogy a farkasverem oldalfalai egyben egy torony alapjai is (maga a farkasverem egy toronyba volt befoglalva), mely torony hasonló lehetett a falszoros felezőjénél feltárt toronyhoz. Vélelmezhető az is, hogy e torony két kapuval bírt: egy délivel (a falszoros felé) és egy nyugatival (az alsóvár belseje felé). A keleti és déli palotaszárny találkozásának falszövegéből ítélve e nyugati kapu a déli palotaszárny falszoros felőli pincebejárataként, vagy a keleti szárny pincéjébe való átjáróként még egy ideig fennmaradt, de a 3. periódusban (csicsvai-ág átalakításai) már ezt is elfalazták, a keleti palotaszárny korábbi pincelejárataival egy időben (1460-as évek közepe).

E palotaegyüttes teljessé válásával vette kezdetét a felsővárnak, a kápolnának és a magasabb teraszoknak a falszorosból kiinduló lépcsősorokkal, mellékutcákkal–síkátorokkal való összekötése is. Ennek során az alsó sziklaterasz középső szakaszán induló és a felső sziklateraszra felvezető lépcsősort, s az annak folytatását jelentő utcácskát – a felsóvár déli fala és a déli palotaszárnyba befoglalt korábbi torony közti szakaszon – egy észak–déli keresztfallal zárták le, melyen kisméretű, gyalogos forgalmat szolgáló kapu nyílhatott a palota belső udvara felé.

A 15. század 2. építési periódusának másik kiemelkedő produktuma a felsóvár délnyugati sarkának megbontásával is együtt járó, *gótikus várkápolna*, melynek részletes bemutatása meghaladja jelen munka kereteit (7. kép B, 11. kép).¹⁶

E most csupán főbb vonalaiban vázolható, ugrásszerű fejlődés mellett számos egyéb régészeti jel is arra vall, hogy a 15. század középső

11. kép. A kápolnabelső, feltárási felvétel.
(Hatházi 2010 nyomán)

harmada Csókakő várának egyik súlyponti korszaka, fénykora. Ez nem is csak a „mennyei mutatókban” ütközik ki, hanem az épített emlékek és a tárgyi leletanyag összetételében, minőségében is. Az alsóvár kaputornyának és a várkapolnájának jellege (ideértve utóbbiak igényes kőfaragvány-tagozatait is), a várban lelt gótikus mintakincsű mázas kályhacsempeanyag (a királyi és főúri központokból jól ismert budai műhelytermékek mellett feltűnik egy regionális jellegű, mai tudásunk szerint Fehérvárhoz kapcsolható leletkör is),¹⁷ továbbá az üveg és a finom (esetenként importból származó) asztali kerámia-áru¹⁸ egyaránt érzékletesen jelzi, hogy Csókakőn a 15. században megjelent a rezidencia-funkció, s ezzel szerves egységben a reprezentációra való törekvés is, mely vonások egészen a korai Mátyás korig (az 1460-as évekig) terjedően a vár jellemzői maradtak.

Ezt a sűrített régészeti összképet tanulságos összevetni az írott forrásokkal is. Mint láttuk, Csókakő 1326 óta királyi honor-birtok volt (1376-tól Fejér vármegye ispánjának állandó szolgálati javadalma), 1425-ben így nyerte el mogyorósi *Rozgonyi István* (†1439/40) is. E jog 1430-ban alakult át élethossziglani magánhasználatná, ami 1439-től István örököseire is kiterjedt, akik még ugyanezen évben Csókakő teljes jogú, örökös magánbirtokosaivá váltak. Eközben Zsigmond (1387–1437) – rendkívüli kiváltsággal – már 1427-ben engedélyezte István számára egy családi sírkápolna emelését a Csókakőről alig 24 kilométerre eső székesfehérvári királyi koronázó templomban és temetkezési helyen, melyet utóbb Szent Mária Magdolna tiszteletére szenteltek. (A két Rozgonyi-kápolna földrajzi és időbeli közelsége érdekes jövőbeni lehetőségként veti fel a csókakői kápolna faragványainak összehasonlító vizsgálatát a fehérvári bazilika e szempontból esetlegesen releváns kőanyagával.) 1446–1447-ben több oklevél is rögzíti, hogy Csókakő a Rozgonyiak mogyorósi ágának rezidenciaja. Kincstárukat és okleveleiket is itt őrizték, mely értékeket az 1440–1444 közötti „zavaros időkben” tulajdon rokonaik, a család csicsvai ágának tagjai (János-fiak) elrabolták. A várat hosszú küzdelem végén – Mogyorósi István fia, János halála után (1459) – 1462-től törvényesen és ténylegesen is a csicsvai ág vette birtokba. E fordulattal azonban a Csókakő rezidenciaális szerepére utaló adatok sora is megszakad az írott forrásokban, a vár a továbbiakban csupán egyike a rezenciáit máshol tartó család uradalmi központjainak. A 15. század 3. építési periódusa is

ezt látszik tükrözni: minden reprezentatív törekvést mellőző, csekély jelentőségű állagvédelmi munkákra, kis léptékű, gyakorlatias átalakításokra szorítkozik. A régészeti adatok és írott források nyomán alighanem ez a státusz állandósult a vár későbbi birtokosainál is, egészen a török hódoltság koráig.

E tekintetben is orientáló, s a 16. század első harmada vonatkozásában építéstörténeti konzekvenciákat is hordozó forrás a Kanizsai-uradalmak 1528. évi számadása, mely azt rögzíti, hogy a csókakői vár hadfelszerelése (tűzfegyverek, puska stb.) rendelkezésre áll, működik a vár alatti allódium, befolyznak a vám- és erdőjövödmények, a jobbágyság rendszeresen szállítja a fát a várba. Épületei és falai azonban dűledeznek, s mindössze egyetlen olyan háza áll csak, melybe eső idején egyáltalán be lehet húzódni.

A VÁR A 16. SZÁZAD KÖZEPÉN

A vár következő számottevő építési periódusa a „Bakics-kor” (1534–1543/44). Ekkori markáns változás az alsóvár déli frontján a 15. századi főfalvonulat – olaszbástya-szerűen kiugratott (így oldalazó tüzelésre is alkalmassá tett) faltörépes szakaszokkal való – kiegészítése, valamint a gótikus kaputorony átépítése és patkóíves elővédművel való megerősítése (*7. kép 7–8. szín*). Ezzel együtt a vár alapterülete alig bővült (2093 m²-re nő). Alapvető jellemzője a meglévő épületállomány megtartása az új „végvári igényekből” következő funkcionális átalakításokkal (pl. a kápolna szakrális térként való megszűnése és a felsővárhoz kapcsolása, az alsóvár felső teraszán új épületsor – ágyúállások és fém-műhely – létesítése).

A VÁR AZ OSMÁN IDŐKBEN

Az oszmán időkben a vár – kiterjedését, erődítési rendszerét tekintve – már kevésbé módosult (a vár ekkor érte el legteljesebb kiterjedését, mely 2144 m²). Kisebbségi védelmi fejlesztések, kiegészítő javítások természetesen e korszakhoz is kapcsolódtak, ilyen a vár nyugati frontjának törtvonalú támfalas kiépítése, a várkapolna, ill. részben a felsővár déli fala elé emelt Bakics-kori épületsor (ill. ágyúállások?) megerősítése és bővítése kelet felé, valamint az alsóvári délkeleti sarokvédmű felújítása és új, ciszternás pincéjének kialakítása (*7. kép 9–10. szín*).

Az oszmán kori építkezéseket alapvetően az alsóvárban tudtuk megfigyelni. Ezek többnyire a

meglévő falakat érintő javításokat, elfalazásokat, bontásokat, toldásokat, illetve a belső terek átalakítását jelentették, de jelentettek új (illetve megújított) kölépcsőket, bejáratokat, köves útburkolatokat, valamint új épületeket is. Igazi változásokat eredményeztek azok a munkálatok, melyekkel a törökök saját arculatukra igyekeztek átformálni a „megörökölt” nyugat-európai típusú hegyi várat. Jellemző az alsóvár intenzívebb beépítése, kivitelezés és építőanyag tekintetében egyaránt változó minőségű épületekkel, ami kisebb terek, keskeny sikátorok és lépcsők sűrűbb hálózataival párosult. A középkori palotaegyüttes déli szárnyának pince-szintje a török korban átalakult, a romok elplanírozását követően területén kisebb helyiségek sora jelent meg.

Az oszmán-török jelenlét legkiemelkedőbb, reprezentatív emléke az alsóvár dzsámija (7. kép E1).¹⁹ A dzsámira vonatkozóan – a régészeti adatok mellett – több forrásunk van. A török zsoldjegyzékek tanúsága szerint a helyőrségben a 17. században tűntek fel alkalmazottai (imám, müezzin).²⁰ 1664-ben a térségben járva Evlia cselebi török világutazó írta le Csókakő várát, és

többek között – bár személyesen nem látta – megemlékezik a dzsámiról is: „...Amikor a várbeli III. Murád hán dzsámijában a mohamedi ezán éneklését hallottam, a [vár] felől kérdezősködtem...”²¹

A zsoldosok között fizetett személyzet egyértelműen jelzi, hogy az imahelyet az uralkodó tartotta fenn. Uralkodói dzsámit ilyen kis várak esetében leginkább a foglalás időpontjában szoktak létrehozni, Csókakő esetében azonban 1543/44-et követően, az első oszmán periódusban nincs nyoma muszlim imahely létének. Ugyanakkor a vár a tizenöt éves („hosszú”) háború során többször cserélt gazdát, így a dzsámi alapítására az erősség egy újabb oszmán birtokbavétele szolgáltatott okot.²² Bizonyos, hogy a dzsámit állami keretek között alapították, az esemény III. Murádhhoz (1574–1595) való kötése azonban bizonytalan.

A dzsámit és helyét egy 17. századi térkép-rajz rögzíti, mely a karlsruhei Badeni Tartományi Főlevéltárban található (12. kép). Jelen ismereteink szerint ez az egyetlen korabeli térképi forrás a dzsámiról, de egyúttal a várról is.²³ A térképet

12. kép. A csókakői vár ábrázolása a karlsruhei térképvázlaton, 1601–1602.
(Hatházi – Kovács – Sudár 2017 nyomán)

– mely vázlatosan, de alapvetően hitelesen ábrázolja az alsóvárat –, sokáig az 1690 körüli időkre kelteztek. A régészeti kutatások és a történeti szempontok alapján reális lehetőségként merült fel, hogy a francia nyelvű térkép az egyik tizenöt éves háborús ostrom során, 1601–1602-ben keletkezett,²⁴ esetleg 1601. szeptember 10-e körül. A térkép vázlat új keltezése alapján a dzsámi korai változata (és a később tárgyalandó, a déli várfalrendszerhez támasztott épületsor) 1601. szeptember 10–11-e előtt már állt, azaz a dzsámi építésére 1599-ben kerülhetett sor. Ez magyarázhatja, hogy a térkép készítője miért ismerte jól a – frissen épült – dzsámi helyét.

A dzsáminak meghatározott építmény alapjait 2014-ben hozta felszínre a régészeti kutatás – a térkép pontatlanságait is figyelembe véve – a térkép vázlat által jelzett helyen. Az ásatási jelenségek alátámasztották a térkép hitelességét a dzsámi helyével kapcsolatban, az építménytől keletre feltárt helyiségek nem hozhatók összefüggésbe a dzsámival.

Az ásatások alapján a hajdani dzsámi lábazatának magját a 15. századi falszoros visszabontott északi falának egy szakasza képezi, melynek iránya északnyugat–délkelet, azaz megfelel az iszlám vallás követelményeinek. A visszabontott középkori fal déli és nyugati síkja új homlokzati kiképzést, faragott kváderkő burkolatot kapott (13. kép). A felépítmény nagyrészt megsemmisült, csupán az északi oldalon áll még a felmenő fal alsó szakasza (kb. 1,5 méter magasságban),

13. kép. A dzsámi maradványai, a lábazat déli homlokzata délnyugat felől. A lépcső elemei között középkori faragványok, 2014. (Fotó: Kovács Gyöngyi)

melynek szövetében másodlagosan felhasznált középkori kőtagozatok fordultak elő. A megfigyelt kelet–nyugati és észak–déli irányú gerenda-lenyomatokból alapozást szilárdító hálós gerendaszerkezetre következtethetünk.

A napvilágra került alépítmény (kölöbázat) alapterülete 7,6×3 méter (a kibla-fal ugyan ronszolódott, de az alapozásban megfigyelt gerenda alapján rekonstruálni lehetett a belső falsík helyét), magassága 2 méter (ez növelhető egy kisebb kövek alkotta kössorral, mely a feltárás során omlott le. Érdekesség, hogy a méretek pontosan kifejezhetők az oszmán építészetben alkalmazott építészeti mértékegységben, *arsunban* is, (egy *arsun* 0,758 méternek felel meg).²⁵ *Arsunban* számítva a mért adatok: hosszúság 10 *arsun* (=7,58 méter), a szélesség 4 *arsun* (=3,0 méter), a magasság 3 *arsun* (=2,27 méter).²⁶ Ugyanakkor jelezni kell, hogy ennek adott körülmények között aligha van jelentősége, különösen, hogy a felépítményt nem ismerjük.

A dzsámi felújítását, megújulását a járószint-ágyazatokba taposott II. Mátyás (1608–1619) és II. Ferdinánd (1619–1637) érmék a 17. századra, azon belül pedig többé-kevésbé az 1630–1640-es évekre keltezik.

Alaprajzát tekintve – a csekély maradványok alapján – a dzsámi típusa szerint a téglalap alaprajzúak közé sorolható, amelynek bejárata a rövidebb, északnyugati oldalon nyílt. Vele szemben, az épület délkeleti oldalán kellett lennie a mekkai irányt (*kibla*) jelző mihráb fülkének. Ennél a típusnál az imahelyet általában egyszerű nyeregtevével fedték. Az egyszerű, kisebb dzsámiknál a minaret fából készült, és a tetőn kapott helyet.²⁷ A minaret kialakítása nem előírás, Csókakőn – az épület kis mérete miatt – talán nem volt. Az épület magasságára nincs adat. Feltehetően faszerkezetű felépítménye volt, mellyel alapterületét növelhették, amennyiben az az utca felőli (déli) fronton az alsó rész síkjából kiugorva konzolokra vagy oszlopokra támaszkodott.²⁸ E megoldásra utalhatnak a déli homlokzat mentén megfigyelt, famaradványokat őrző, oszlophelynek tartható foltok. Nem kizárt, hogy a dzsámi egy egyszerű lakóház képét mutatta.²⁹

A hódoltság több száz muszlim imahelyének nagy része az egyszerű, klasszikus oszmán jegyekkel nem, vagy csak alig rendelkező épülettípusba tartozott. Sajnos ezeknek az épületeknek meglehetősen kevés figyelmet szentelt az építészettörténeti kutatás, jöllehet – mint *Sudár Balázs* rámutatott – az egész Oszmán Birodalomban ezek voltak többségben. Az egyszerű, jellegtelen

épületekben a keresztény szemlélők gyakran fel sem ismerték a muszlim imahelyet,³⁰ mint ahogy Csókakönn sem: egy 1690-es német-latin nyelvű várleírás szerint a várban [...] „Az épületek magyar, vagy inkább török módra kőből épültek”,³¹ azaz a leíró nem látott dzsámít, csak „török módra épült” középkorúkat. A csókakőihez hasonló muszlim imahelyet a magyarországi emlékek között egyelőre nem ismerünk, így az a maga nemében egyedülálló emléke a magyarországi oszmán-török vallási építészetnek.³²

A dzsámi mellett két jelentősebb alsóvári építkezésről kell megemlékeznünk, az egyik a középső teraszon, a 15. századi palota visszabontott alapjain kialakított helyiségsor, a másik a déli főfalrendszer mentén húzódó falszorosban haladó utat leszűkítő építmények.

A középső terasz a 15–17. század folyamán mindvégig épületeknek adott helyet, melyeket a felső és az alsó teraszról egyaránt kő-, illetve falépcsőkön lehetett megközelíteni. A terasz épületállományát alapvetően a 15. századi gótikus lakóépület (palota) határozta meg (7. kép E, G, D5).

A török kori átalakítás, azaz a palota átépítése, pontosabban lepusztult falainak nagyobb méretű visszabontása valószínűleg a 17. század elején, első felében történt, illetve a század közepéig megtörtént. A palota déli szárnyában, a középkori pince boltozatának behullott omladékát vastag agyagréteggel elplanírozták, amelyre a nagyobb teret felosztó kisebb helyiségeket húztak fel.

A dzsámi szomszédságában megjelenő, közel 3×5 méter alapterületű, új helyiség (vö. 7. kép) keleti falát kőkeretes ajtó tagolta, melynek küszöbe, szárkövei és félköríves záródású, élszedett szemöldökkövei másodlagos felhasználású, középkori tagozatok (nem kizárt, hogy a lebontott gótikus épületrészek helyben talált elemei). E török kori helyiség talán emeletes volt,³³ arra nem adható válasz, hogy déli homlokzata milyen volt. A török kori helyiség járószintje a dzsámi-lábazat felső pereméhez képest mintegy másfél méterrel magasabban jelentkezett, a dzsámi és a helyiség között nem mutatkozott összefüggés. A terasz keleti felében dokumentált kisebb, szabad tűzhelyes (régészeti felület, tűzelőhely-alapok) épületeknél a falak vastagsága és minősége alapján emeleti szint nehezen képzelhető el, bár nem zárható ki. A teraszon míg a középkori falak nagyobb törtkövekből épültek, addig a török kori helyiségek falazata kevert, jellemzően törtkő és téglából, a falak olykor korábbi kötagozatok felhasználásával készültek. Előfordulnak agyagba rakott kőfalú helyiségek is.

Az egykori gótikus palota keleti szárnyát képező fedett pince (7. kép G2) (ahova a belső udvartól – a 15. század végére elfalazott – kapu vezetett) az oszmán korszakban is intenzív használatban volt. E részen is előkerültek gyenge minőségű török kori válaszfalak. Az 5×13 méteres tér északi része – a leletanyag és a pénzek alapján – a 17. század első felében, középső harmadában kelet–nyugati irányú gerendákkal erősített, észak–déli irányú deszkákkal fedett padlóburkolatot kapott, kb. 5×7 méteres területen.

Építkezések a déli főfalrendszer mentén. Az alsó vagy déli terasz lényegében az alsóvár kapujától a vár belsejébe vezető 15. századi falszoros sávja, déli oldalán az alsóvár déli főfalrendszerével. E sávban a 16–17. században meghatározó változások történtek: e szakasz (7. kép F) mindkét szegélyén a közlekedő folyosót beszűkítő, egykor feltehetően szálláshely és gazdasági célokat szolgáló épületeket, helyiségeket alakítottak ki.

A déli oldalon két téglalap alaprajzú épület állt a várfal mellett (7. kép F1–F2, 14. kép), melyek – a karlsruhei térképvázlat új, 17. század eleji keltetését tekintve – a 17. század legelején, de feltehetően már a 16. században is léteztek. Az épületeket a középkori kövezetre építették rá, illetve – az ásatási megfigyelések szerint – a keleti épület részben Bakics-kori épületalapokon emelték. A kövezetet az épületeken belül elbontották, megteremtve ezzel a döngölt föld-agyag padlózatot, melyen egy tűzelőhely (jellegzetes téglázott tűzelőhely-alap) is helyet kapott. Az épületfalak

14. kép. Az alsóvár déli főfalához támaszkodó oszmán kori épületsor nyugati épületének északi fala északkelet felől, 2015. (Fotó: Kovács Gyöngyi)

több szakaszon 1–1,5 méter magasságban ma is állnak. A két épületet a kerámialeletek alapján a 17. század közepe táján egyesítették, elzárva az épületek közötti, a várfalhoz kivezető kis sikátort, mely a karlsruhei vázlaton még látható.³⁴

A falszorosban haladó út északi szegélyén is található két 16–17. századi (török kori) helyiség (pince), ezeket a falszoros északi falának részleges elbontásával hozták létre. A két helyiség közül a keleti (7. kép F5) 6,5×3 méter alapterületű, falai fél méter magasságban máig fennmaradtak. A helyiségen belül, a járószint alatt észak–déli irányú szilárdító gerendák jelentkeztek egymástól kb. 1 méteres távolságban, a gerendázatra a 17. század második felében 30–40 centiméter vastag agyagréteget terítettek. Ebből az agyagrétegből török pénz, jellegzetes késő török kori leletanyag, megújításából évszámok ([16]93) habán edény oldaltörödéke is előkerült, ez utóbbi arra utal, hogy a helyiséget a visszafoglalást (1687) követő években is használhatták.

A vár védőfalrendszerét a Bakics-időszakban (főleg valószínűleg az 1530-as években), még az oszmán foglalás előtt korszerűsítették. Ekkor építették meg az alsóvár „olaszos jellegű” délkeleti sarokvédművét is (7. kép H), melyben – az előkerült jelenségeket értelmezve – egy alapincézett épület is kialakításra kerülhetett. Régészeti tény, hogy a délkeleti védmű belső tere az alsóvári falszoros útjának kövezetéhez képest közel 3 méter mély kőfalazatú tér, pince volt. A pincét az oszmán kor végéig folyamatosan használták, feltöltődése csak a vár elhagyása után, a 18. század elejétől indult meg. Terének nyugati felében 1639-ben ciszternát és ciszternaházat létesítettek (7. kép H2). Bél Mátyás leírása szerint [a vár] „... legalsó részét a pincék és egyéb effajta mélybenyúló boltozatok foglalták el...”³⁵ Boltozatokról ezen a részen – erre utaló jelek hiányában – nem beszélhetünk. A „mélybenyúló boltozatok” esetleg a két délkeleti (török kori) helyiségre (pincére) vonatkoztak.

A régészeti adatok alapján az 1630–40-es évek (részben *Sábnan* aga kapitányi időszaka) egy nagyobb megújulás időszaka lehetett a várban, több építkezés kora (a leletanyaggal alátámasztva) erre az időre mutat. Talán nem véletlen, hogy éppen ebből a periódusból valók azok az írott források, melyekben a vári munkákhoz rendelt környéki jobbágypokról bukkan fel egy-egy említés. 1618-ban Nagy Nyúl török ura a község jobbággyait a vár erősítéseinek javítására rendelte ki robotra („a császár munkájára”), 1639-ben „kutat” (a valóságban ciszternát) ásattak a várban, e munkában egy taapi (tápi) ember meghalt.³⁶

A feltárások során a vár 17. század végi rövid, várbörtön funkciójú utóéletének is több régészeti jele volt dokumentálható (vö. jó állapotú vakolatok, megújított agyagos járószintek, évszámok habán edénytörödékek stb.) amit már csak a 18. századtól elinduló spontán lepusztulási folyamat követett.

HIVATKOZÁSOK

- Bél 1977
 Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. Fordította és bevezette Prokopp Gyula. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11. Székesfehérvár, 1977. 83–117.
 Evliyâ 2003
 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 7. Kitap. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripciyonu – Dizini.) Hazırlayanlar: Dağlı, Yücel – Kahraman, Seyit Ali – Dankoff, Robert. İstanbul, 2003.
 Feld 1984
 Feld István: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 10 (1984) 213–264.
 Feld 2016
 Feld István: *Vár a város felett – Salgó várának évszázadai*. Salgótarján, 2016.
 Fitz 1958
 Fitz Jenő: *Csókakő vára*. István Király Múzeum Közleményei B. sorozat 1. Székesfehérvár, 1958.
 Fitz 1960
 Fitz Jenő: Csókakő. Az 1960. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek* 14 (1960) 64–65.
 Fitz 1963
 Fitz Jenő: Csókakő. Az 1962. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek* 15 (1963) 65.
 Hatházi 1999
 Hatházi Gábor: Bevezetés; A vár kutatásának előtörténete; A Csákok vára; A királyok vára; A Rozgonyiaktól a Nádasdyakig; Csókakő, a török végvár. In: Béni Kornél – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: *A 700 éves Csókakő*. Szerk.: Béni Kornél. Csókakő, 1999. 7–13, 22–75.
 Hatházi 2000
 Hatházi Gábor: *Csókakő – Vár*. Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 661. Budapest, 2000.
 Hatházi 2002
 Hatházi Gábor: Csókakő, Vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. Budapest, 2002. 192–193.
 Hatházi 2008
 Hatházi Gábor: A csókakői vár története és régészeti feltárása. *Várak, kastélyok, templomok* 4. (2008) 1:4–7.
 Hatházi 2010
 Hatházi Gábor: Csókakő vára az írott és régészeti források tükrében. In: *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. Szerk.: Béni Kornél. Csókakő, 2010. 15–151.

- Hatházi – Kovács 2009
- Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: Csókakő, Vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2008*. Budapest, 2009. 175–177.
- Hatházi – Kovács 2016
- Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: Újabb kutatások a csókakői várban. Az alsóvár régészeti kutatása (2014–2015). *Castrum* 19 (2016) 111–130.
- Hatházi – Kovács 2019
- Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: A csókakői vár régészeti kutatása 2014–2017. In: *Örökségünk védelme és jövője 5. Váraink – Múlt, jelen, jövő*. A Dobó István Vármúzeumban 2019. április 25–26-án megrendezett tudományos konferencia tanulmánykötete. Szerk. H. Szilasi Ágota. Studia Agriensia 38. Eger, 2019. 28–49.
- Hatházi – Kovács 2021
- Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: Csókakő, Vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2014*. Budapest, 2021. 44–46.
- Hatházi – Kovács 2024
- Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban. In: *A tudománynak gazdag ágai. Tanulmányok Benkő Elek hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Zatykó Csilla. Budapest, 2024. 157–186.
- Hatházi – Kovács – Kulcsár 2001
- Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi – Kulcsár Mihály: Csókakő, Vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*. Budapest, 2001. 140–142.
- Hatházi – Kovács – Sudár 2017
- Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi – Sudár Balázs: „a mohamedí ezán énekletét hallottam”. Oszmán-török dzsámi a csókakői várban (Fejér megye). *Magyar Régészet Online Magazin*, Archaeolingua, Budapest, 2017 (ősz) 45–55.
- Hegyí 2007
- Hegyí Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága* 1–3. kötet. Budapest, 2007.
- Jakab 2024
- Jakab Márton: A csókakői vár 15. századi építkezései a kőfaragványok tükrében. *Castrum* 27 (2024) 1–2: 27–55.
- Jeney 1971
- Jeney Károly: Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 5 (1971) 7–22.
- Károly 1899
- Károly János: Csókakő. In: *Fejér vármegye története* 3. kötet. Székesfehérvár, 1899. 286–354.
- Kisari 2000
- Kisari Balla György: *Karlsruhei térképek a török háborúk korából*. Budapest, 2000.
- Kovács B. G. 2023
- Kovács Bianka Gina: A Rozgonyiak konyhája. Értékezés a csókakői várban a 15. századi kerámialeletek alapján. *Magyar Régészet Online Magazin*, Archaeolingua, Budapest, 2023 (tavasz) 58–66.
- Kovács 2021
- Kovács Gyöngyi: Dolgozott-e török építész Csókakőn? *Határtalan Régészet. Archeológiai Magazin* 6 (2021) 1:54–57.
- Kovács M. G. 2019
- Kovács Máté Gergő: *Magyarországi és oszmán-török építészeti kapcsolatok memoriális építészet a hódoltság területén*. PhD értekezés. Budapesti Műszaki Egyetem, Építésmérnöki Kar, Csonka Pál Doktori Iskola, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék. Kézirat. Budapest, 2019.
- Kovács M. G. – Rabb 2020
- Kovács, Máté Gergő – Rabb, Péter: The Dimensions of the Two Remaining Türbes in Ottoman Hungary: Contributions to the Methods of Ottoman Construction Practices in the Sixteenth Century. *Megaron* 15 (2020) 2:230–239.
- Nácz 1899
- Nácz József: A Vértes vidékének történelmi műemlékei. *Archaeologia Közlemények* 22 (1899) 118–203.
- Ráth 1860
- Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. Győr vármegyeinek 1642-ben összeírt sérelmi jegyzőkönyve a török ellen. *Magyar Történelmi Tár* 7 (1860) 3–123.
- Sudár 2014
- Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest, 2014.
- Terei et al. 2011
- Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén: *Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig*. Magyarország várainak topográfiája 3. Budapest, 2011.
- Urbaria et Conscriptiones 1967
- Urbaria et Conscriptiones*. Budapest, 1967.

JEGYZETEK

- 1 Nyilvántartott régészeti lelőhely és műemlék, a Vértesi Tájvédelmi Körzet része. (Hrsz.: 018/3, Régészeti lelőhelyazonosító: 21791, műemléki azonosító: 3596, Műemléki törzsszám: 1646 (863-4/1953). Vártopográfiai összegzése: Terei et al. 2011 38–40.
- 2 Bél 1977 109, lásd még Hatházi 2010 18–19. A vár történetéről, uradalmáról, az írott forrásokról, a kutatástörténetről és feltárási eredményekről eddig megjelent újabb, átfogóbb összegzések: Hatházi 1999 7–13, 22–75; Hatházi 2000; Hatházi 2008; Hatházi 2010 15–151; Hatházi – Kovács 2016; Hatházi – Kovács 2019, további irodalommal.
- 3 Vályi András: Magyar országnak leírása. 1. kötet. Budán, 1796. 430.; Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. 1. kötet. Pesten, 1851. 223.; Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. 13. kötet. Budapest, 1896. 555–556.
- 4 Nácz 1899 143–149.
- 5 Károly 1899; Seidel Ignác: Chronologische Erzählung der Ereignisse und Begebenheiten in der Herrschaft Csókakő-Móor im Stuhlweissenburger Comitatus in Ungarn. [h. n.] 1898.

- 6 Fitz 1958; A korai kutatások történetének tételes és részletes áttekintése: Hatházi 1999 9–11; Hatházi 2010 18–23; Terei et al. 2011 39.
- 7 A feltárásokat Fitz Jenő vezette, Kralovánszky Alán és Rosner Gyula közreműködésével. Eredményeiket részletesen nem publikálták. A megjelent ásatási jelentések: Fitz 1960; Fitz 1963.
- 8 A feltárásokat egyvény előkészítő ütem (1996) előzte meg (útépítés, tereprendezés–bozóttírás, műemléki állagvédelem a kritikus pontokon). Ezzel egyidejűleg légi fotózás és geodéziai felmérés valósult meg, a BME Fotogrammetria Tsz. és az ELTE Régészettudományi Intézet közreműködésével (Czajlik Zoltán, Holl Balázs, Winkler Gusztáv). A feltárásokat 1996/1997–2008 között Hatházi Gábor, Kovács Gyöngyi és Kulcsár Mihály (1997–2000), 2014–2017 között Kovács Gyöngyi és Hatházi Gábor vezette, Bocsi Zsófia (2008), Stibrányi Máté (2008), Kolláth Ágnes (2014), Szöllösy Csilla (2014–2017), Belegrai Tamás (2014–2017), Pokrovenszki Krisztián (2014–2017) közreműködésével. A feltárásokon részt vett Terei György, Bodó Balázs, Váci Gábor, Pallag Zoltán, Orosz Krisztina, Tóth Boglárka, Botár István, Rác Tibor, Füredi Ágnes, Markó Ágnes, Mesterházy Gábor, Kondé Zsófia, Keszthelyi Orsolya, Kovács Bianka Gina, Hegyi Dóra, Nádas Zsófia, Mag Hella. Térinformatika: Holl Balázs, Pokrovenszki Krisztián. Fotogrammetria: Vajda József és Györffy Ilona. Műemléki tervezés: Gál Tibor és Gerák Miklós. A megjelent ásatási jelentések: Hatházi – Kovács – Kulcsár 2001; Hatházi 2002; Hatházi – Kovács 2009; Hatházi – Kovács 2021.
- 9 Hatházi 1999 7–13, 22–75; Hatházi 2000; Hatházi 2008; Hatházi 2010 15–151; Hatházi – Kovács 2016; Hatházi – Kovács 2019; Hatházi – Kovács 2024, további irodalommal. A kézirat Hatházi Gábor és Kovács Gyöngyi idézett publikációi alapján, a „Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700 – Komplex mikroregionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon” című projekt keretében készült (NKFIH/”OTKA” K–22/143099, projektvezető: Kovács Gyöngyi).
- 10 Az eddig közölt becslült méreteket e tanulmány keretében váltjuk fel a konkrét műszeres mérési adatokkal.
- 11 Hatházi 2010 41.
- 12 Feld 1984 224, 16, 24–25. kép; Feld 2016 4–5.
- 13 Hatházi – Kovács 2019 29–31.
- 14 Ennek régészeti értékelése egyezik Gál Tibor jelen folyóirat-számban található írásában kifejtett véleményével, kisebb pontosítások mellett.
- 15 Részletekbe menő közzététele még a kutatás előtt álló feladat, eddigi behatódott bemutatása: Hatházi 2010 79–87; Jakab 2024 44–45.
- 16 Részletekbe menő közzététele ugyancsak még a kutatás előtt álló feladat, eddigi behatódott bemutatása: Hatházi 2010 79–87; Jakab 2024 34–44.
- 17 Hatházi – Kovács 2024 159–173.
- 18 Kovács B. G. 2023 55–56.
- 19 A dzsámira vonatkozó történeti és régészeti összefoglalás: Hatházi – Kovács – Sudár 2017. Lásd még Sudár 2014 235.
- 20 Hegyi 2007 2:1014–1022; Sudár 2014 235.
- 21 Evliyâ 2003, 28 szövegének új fordítása (Sudár Balázs): Hatházi – Kovács – Sudár 2017 48.
- 22 A történeti eseményekről részletesen lásd Hatházi 2010 127–132, további irodalommal.
- 23 Generallandesarchiv (GLA), Karlsruhe, Karten, H., Hfk. XIV. Nr. 76 Gl. 263. Az alaprajzot közli: Kisari Balla 2000 516: 257. kép. Az alaprajzra vonatkozó korábbi szakirodalom összefoglalása: Hatházi 2010 264, 67. jegyzet. Lásd még Sudár 2014 235.
- 24 A térkép új közlését és keltezését lásd Hatházi – Kovács – Sudár 2017 46–47. és 3. ábra.
- 25 A korabeli magyarországi mértékegységek közül hozzá legközelebb a rőf áll, mely területenként és korszakonként különbözik. Kovács M. G. 2019 45–47.
- 26 A hódolt Magyarországon is bizonyítottan használatos volt a klasszikus oszmán építészeten a memorialis épületek tervezésénél alkalmazott mértékegység, az arsun (arşın). Kovács Máté Gergő szerint az arsun alkalmazásának módszertana építészeti információként szolgálhat a jövőben előkerülő oszmán türbék azonosításához, és a módszertant fontos lenne különböző funkciójú oszmán épületek esetében is vizsgálni. Kovács M. G. 2019 60. Kovács M. G. – Rabb 2020 238. Ennek a gondolatnak a jegyében vizsgáltuk meg a csókakői dzsámi kőlabazatának méreteit. Kovács 2021 56–57.
- 27 Vö. Sudár 2024 80. 6a-c. kép (boszniai dzsámik). Lásd még pl. Vranduk (Zenica) Bosznia-Hercegovina, Sultan Fatih mecset (15. század): kétszintes fából épült galériával, faminarettel, két bejáratral. Lásd például https://varvadas.bloglap.hu/cikkek/vranduk-vara-zenicaban-es-a-sultan-fatih-mecset-67708/#google_vignette (2025.04.27).
- 28 Fából épült, falábazatos, tereplepcsőre épült imahely Afyonkarahisarban. Vö. Hatházi – Kovács – Sudár 2017 52. <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/kulturenvanteri/bel-mescd-gokece-cam> (2025.04.27).
- 29 Vö. például Birgi https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Birgi_odemis_DSC02986.JPG; Cumalıkızık <https://en.wikipedia.org/wiki/Cumalik%C4%B1k%2C%C4%B1z%C4%B1k> (2025.05.06)
- 30 Sudár 2014 112–113.
- 31 Urbaria et Conscriptiones 1967 100–101; Jeney 1971 9. Idézi: Hatházi 2010 138.
- 32 Hatházi – Kovács – Sudár 2017 53.
- 33 Hatházi – Kovács 2024 176.
- 34 A sikátor egykori kövezetének maradványát és a visszabontott fal csonkját az egyesítés utáni épület északi fala, annak jól elkülönülő későbbi periódusa őriz magában foglalva.
- 35 Bél 1977 108. Lásd még Hatházi 2010 139.
- 36 Ráth 1860 65 (1618), 57, 96 (1639).

A CSÓKAKŐI VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE 1996 ÉS 2018 KÖZÖTT

A címben megadott korszak egyszerűen azt jelenti, hogy ebben az időszakban foglalkozhattam a várral, mint tervező, és persze részt vettem sok-sok megbeszélésen a finanszírozókkal, építetőkkel, kutatókkal, hatóságokkal, kivitelezőkkel és másokkal – ahogy ez szokás. Ez alatt a több, mint két évtized alatt volt rálátásom arra, hogy mi és miért történt és elsősorban ez az, amiről alább beszámolni igyekszem. Az igyekszem szó nem óvatosság, hanem azt tükrözi, hogy sok mindent már emlékezetből kellett kipótolni, mert a terveken és néhány képen kívül más nemigen állt rendelkezésemre, sajnos az iratok, fotók és sok minden más elveszték (1. kép).

Mielőtt tovább haladnánk, két dolgot szeretnék még előre bocsátani. Az első, hogy ne felejtse az olvasó: az építés, pontosabban valamilyen terv megfogalmazása és megvalósulása drága és sokszereplős feladat, ahol a tervezőnek és a kivitelezőnek többnyire – és mostanság egyre inkább – végrehajtói szerep jut. Ez azonban mégsem

passzív szerepkör, mert általában pontosan e két szereplőnek – különösen a tervezőnek – van a legnagyobb lehetősége arra, hogy a kezdetektől nyomon kísérhesse a teljes folyamatot, előbb érzékeli a buktatókat, mint mások, és a kialakuló konfliktusra már megoldásai, kész javaslatai legyenek. Igen, ez előnyös pozíció lehet. Mégse gondolja senki, hogy ez elég ahhoz, hogy csak a tervező akarata érvényesüljön. Az adottságok, körülmények, elsősorban a pénz dönt és döntött. Csak ezeken a kereteken belül működhetnek a tervezői „sugallatok”. Az ún. rendszerváltás utáni korra sokkal inkább ez a jellemző helyzet.

És a másik előre-vetés. Szándékosan írtam a címben „építéstörténetet” és nem rekonstrukciót, helyreállítást vagy a műemlékeknél szokásosan használt más fogalmat. Nem csak azért, mert Csókakőn ez alatt a huszonnégy év alatt talán minden műfaji változat előfordult – s ezek közül önmagában egyik sem írja le a teljes történetet –, hanem inkább azért, mert saját felfogásom szerint ez a huszonnégy év is inkább csak egy egyszerű építéstörténeti korszaka a várnak, olyan, ami előtt is volt, és utána is lesz egy. Mindig változnak a körülmények, eszközök, a „filozófia” stb., az, hogy mi is a cél, az igény, amit egy ilyen objektummal szemben az adott kor támaszthat. Tehát ez is csak egy (építés)történet, csak épp egy műemlékkel történt. (De ezekre a *Tanulságok* című fejezetben még visszatérek).

MINDENNEK TÖRTÉNETE VAN

Az 1990-es évek elején persze sok minden változott, és új szándékok, szereplők jelentek meg a műemlékvédelem ügyeiben – és valahogy Csókakőn is. Merthogy a faluban megalakult a Csókakői Várbarátok Társasága, akik elhatározták, hogy településüket „felteszik a térképre” és a várra is ennek egyik lehetséges eszközeként tekintettek. Megkeresték a hivatalosságokat, akik akkor éppen elég nyitottak voltak ahhoz, hogy *ab ovo* ne zárkózzanak el egy ilyen „alulról jövő” kezdeményezéstől. Az „ügy” hozzáan került. Persze „pénz paripa és fegyver” nem volt, csak arra hatalmaztak fel, hogy nézzek körül, adjak tanácsot, tartsam kordában az ügybuzgalmat, szóval „menedzseljem” a dolgot, ahogy tudom. A helyszínt, a körülményeket és a probléma méreteit

1. kép Csókakő. A várhely „levágása” az eredeti, természetes sziklagerincről, 2016. (Fotó: Gulyás Attila)

2. kép Az alsó vár a kapu felől nézve a 2014. évi feltárás idején: a belső és külső kortinafal közti út: az a terület, amely a dzsámi feltételezett helye. (A dzsámi az út és lépcső közti területre volt jelezve, vö. a 6. képpel), 2014. (Fotó: Gál Tibor)

megismerve a vár dolga reménytelennek tűnt; csak azt tudtam mondani, hogy mi minden hiányzik: terv, pénz, szervezés, ásatás stb., de mindekelőtt egy út a várhoz, ami nélkül építeni, dolgozni végképp nem lehet. Megértették, és már a következő évben, 1995-ben jelentkeztek azzal, hogy az út készen van, és hogy az önkormányzat kész befogadni ügyek kezelését, és akkor most nálam a labda: csináljak végre tervet. A hivatalok hümmögtek, majd hozzájárultak; tervezhetek, pénz és paripa...’ ugyan továbbra sem volt, de a dolgok megmozdultak...

A VÁRRÓL, AVAGY ELVI REKONSTRUKCIÓ

Mielőtt belekezdenék a feladatokról és munkákról szóló beszámolóba – úgy gondolom – előbb szükség lesz némi ismeretre a várról: jellemzőiről, sajátosságairól és az ezekből lezűrhető legalább vázlatos, néhány fontosabb korszakáról rajzolható képre. Tudásunk a munkák során a feltárásokkal, kutatásokkal folyamatosan változott és még a továbbiakban is változni fog, nemcsak a munka résztvevőiben, de a nyilvánosság tágabb köreiben is. Ez a vázlat az én olvasatomban a következő:

A vár helyének megválasztásában valószínűsíthetően meghatározó szempont a közelében hú-

zódo nevezetes „hadi út” figyelése lehetett. Egy ilyen erősítés létesítése az ismert gyakorlatban azt jelentette, hogy ha nem állt rendelkezésre természetes módon egy különálló magaslat, akkor azt „előállították”. A megoldás az volt, hogy a hegygerinc megfelelő méretű végét egy mesterséges árokkal leválasztották és ezzel megteremtették az elkülönülést, a védhetőség alapvető, legfontosabb elemét.

Az így kialakított várhegy legmagasabb pontján építették meg a szükséges védműveket, épületeket. A beépítésnek alkalmazkodnia kellett a terep adottságaihoz. Csókakő esetében ez meglehetősen szűk, elég nehezen beépíthető formára sikeredett. Mivel ezeket a mostoha körülményeket a mellékelt madártávlati képek sem érzékelté-

3. kép A feltárt épületek az alsó vár déli végében, 2016. (Fotó: Gulyás Attila)

4. kép Légifelvétel az 1930-as évekből. (Hatházi 2009 nyomán)

5. kép Az 1995. évi kiinduló állapot az 1962-ben felhagyott állagvédelmi munkák után.
(Hatházi 2009 nyomán)

tik eléggé, pontosabban körülirom őket: – a terepformát leegyszerűsítve – a várhegy egy olyan, a talpán álló derékszögű vonalzóhoz hasonló, amely az átfogójával, egy nagyon meredek lejtővel néz a völgy, azaz nagyjából délnyugat felé. A csúcson mindössze 6–7 méter szélességű és 25–30 méter hosszúságú felület állt a beépítés rendelkezésére. Abból, hogy ilyen szűkre szabták ezt a területet, arra következtethetünk, hogy az eredeti szándék csak egy igen kisméretű objektum létesítése volt.

A VÁR I.

A régészeti adatok alapján ezen a területen egy szabadon álló torony és attól mély aknákkal is elválasztva egy két, de inkább egyetlen helyiséggel rendelkező, szintén szabadon álló lakóépület állt, illetve lejjebb a lejtőt feltöltve, egy kerített udvar. Az udvaron ciszterna készült és valamilyen, valamennyi gazdasági épületnek is kellett itt állnia. (Lásd *Hatházi-Kovács*, e számban közölt cikke *7. képén a piros színű falakat*.) A feltalált legkorábbi maradványok méretei szerint a vár ekkori funkciója csak egy „őrhely” lehetett. Inkább csak néhány ember számára létesített erődített „táborhely” volt, mintsem tartós lakóhely, bár ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a később a várhoz csatolt ún. alsóvárban – de ekkor még erődítetlen helyen – is van nyoma egy 13. századi kis épületnek (?). (Lásd az említett cikk *7. képén a piros színű falakat* az alsó várban.) Még e század végén kisebb bővítések készültek (lásd: az említett cikk *7. képén a kék színű falakat*), ezek a munkák az udvart és a gazdasági épületeket érinthették, de a vár „képeségein” nemigen változtattak.

Sajnos az első, korai vár kapuja, a bejárat nem került elő, nem maradt nyoma. Ettől függetlenül az analógiák azt a feltételezést valószínűsítik (noha persze biztosan erre is van kivétel, ami ugyan erősíti a szabályt...), hogy az utat mindig a külvilágtól elválasztó árkon át vezették a kapuhoz, mert ennek hatásos védelmét elsősorban maga az árok tudta biztosítani. A felvezető út nyoma ma nem könnyen fedezhető fel, noha az alsó szakasza azért kivehető. Ennek oka elég világos: a felső kapu megszűnte után az odavezető út épített részét nagyon is ajánlatos volt felszámolni, lerombolni.

A VÁR II.

A korábbi magánvár azután hol királyi-, hol ismét magántulajdonban volt, s ez a változás a török foglalásig többször is megismétlődött. Közben a 15. század közepő harmadában a vár életében valóságos léptékváltás történt; területe a többszörösére bővült; mert megépült az alsó vár. Itt több jelentősnek tűnő, nagyméretű épület maradványai kerültek elő (lásd: az említett cikk *7. képén az okker színű falakat* és a *2-3. képet*). Nem csupán a vár kiterjedése változott meg, hanem ezzel együtt funkciója is. A korábbi kisméretű őrhelyet olyan mértékben bővítették, hogy nyilvánvalóan más célra (is) szánták. Világosan jelzi ezt, hogy a bővítésben egy kápolna is helyet kapott, ráadásul önálló épültként. A vár belső szerkezete, a használat is megváltozott: mivel a felső vár további jelentős bővítésére nem volt mód, a súlypont az új, az alsó várra tevődött át. A meghatározó döntés az új bejárat, azaz az új külső-kaputorony helyének kiválasztása volt. Ez azután alapvető ha-

6. kép A vár 2007-ben, a 2000-ig befejezett alsó vári állagvédelem után. (Hatházi 2009 nyomán)

7. kép A felső vár a feltárás utáni állapotban, dél felé: az öregtorony előtti aknák és a ciszterna maradványai, 1997. (Fotó: Gál Tibor)

tással lett a további beépítésre, a többi funkció (például a lakó- és gazdasági épületek stb.) elhelyezési sorrendjére, helyére, vagyis a beépítés struktúrájára. Mivel az új kaputorony is északnyugatra nyílt – akár már csak azért is, hogy a régi felvezető út nagyobb részét továbbra is használhassák – „a belső utat az új alsó vár délkeleti végéig egy kettős kortina-fal közt kialakított, ezért jól védhető falszorosba vezették, majd a végénél az út szinte derékszögben fordult északkelet felé felfelé. Ezután – ma már/még nem világos módon – visszakanyarodott egy olyan udvarba (az említett alaprajzon ’D’-vel jelölt terület felé), amelyet egytraktusos épületek kereteztek. A ka-

8. kép A felső vár a feltárás utáni állapotban észak felé, középen a ciszternaival, 1997. (Fotó: Gál Tibor)

putoronytól induló, végig párhuzamosan futó, állandó vastagságú kortinafalakon akár további kapu(k), vagy akár torony (vagy tornyok) is lehetnek, legalábbis olyan kialakításúak, mint maga a kaputorony. Az út délkeleti fordulójánál egy újabb kapu léte szinte biztosra vehető (az alaprajzon a ’G1’ jelű maradványok). Ilyen védelmi megoldás legismertebb példája a hasonló korú, ugyan királyi építésű budai vár dunai, több kapun átvezető felvezető útja. Az alsó vár épületeinek szinterterülete, befogadóképessége két-háromszorosra is lehetett a korábbi, felsővári beépítésnek. Méretrendjük megfelel a korban szokásosnak, a falvastagságok több emeletet is megengednek. A házak eredeti funkciója még nem világos, de akár igényesebb lakó- és egyéb funkcióknak megfelelő tereket biztosíthatott. Az alsó vár kiépülése a szűk felső vár használatának csökkenését eredményezte. Ezt jelzi annak az oda vezető új, keskeny lépcsőnek a létesítése, amely valójában már csak az őrség mozgására elég. Ezt a lépcsőt a korábbi bejárat ponthoz volt a legcélszerűbb vezetni, mert így a felsővár meglévő belső közlekedérendszerét nem kellett bolygatni. Valószínűsíthető az is, hogy a felsővár nehezebben használható, régi külső kapuját ezután meg is szüntették. A továbbiakban más, érdemi átalakítás a felső várban már valószínűleg nem történt.

A VÁR III.: VÉGVÁR-KORSZAK ÉS PUSZTULÁS

Ebben a korszakban az építkezések érthetően a gyenge védelmi pontokra: a kapura, a bejárat körüli erősítésekre, illetve a további várható támadási irányokra koncentráltak. Közülük a kaputorony előtti védmű volt talán a legjelentősebb (lásd az alaprajzon a zöld és lila színű falakat). Ennek folytatásaként a völgyre néző külső kortinafal elé új törtvonalú védmű is épült, mögötte belső ágyú-teraszokkal. Ezen kívül sok kisebb-nagyobb átalakítással is találkozunk, amelyek színvonala azonban szinte kivétel nélkül meglehetősen gyengének minősíthető. Viszont az a tény, hogy a török korszakban dzsámit létesítettek, jelentősebb számú muszlim őrség állomásoztatására utal. Sajnos ennek a jelentős épületnek nem maradt egyértelmű, jól azonosítható maradványa azon a területen, amelyre a 17. századi felmérés jelzi. (Ez az említett alaprajzon az ’E1’ jelű terület; illetve vö.: 2. kép.) A 16. századtól a 17. századra a felső vár használata tovább szűkült, sőt, az is lehet, hogy különállása lényegében meg is szűnt. Ugyanis az említett 17. szá-

9. kép A felső várudvar a feltöltés előtt, a falon átmenő átereszek és a rekonstruált ciszterna, 2007. (Fotó: Gál Tibor)

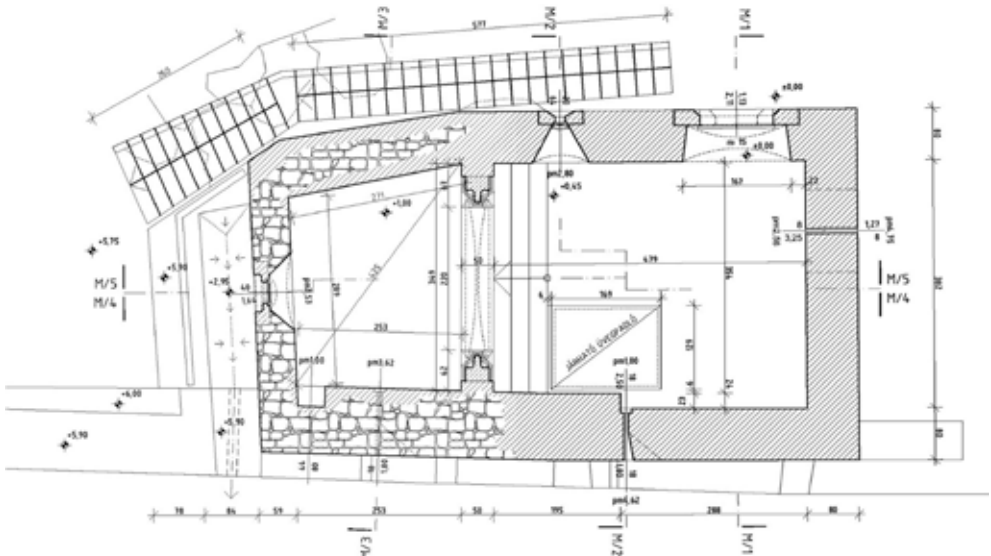
zadi felmérésen a felső várnak már csak külső falát ábrázolják. További, jelentős változásra utal, hogy az alsó vár középkori épületeinek többségét, a kortinát sem tünteti fel ez a rajz. Az itt ábrázolt, nagyjából új úthálózat már az alsó várban is a korábbtól eltérő, másféle használatára, más beépítésre is utalhat. Ez jelentheti a régebbi, középkori épületek jelentős pusztulását, fokozatos használaton kívülre kerülését is. Végül az 1700-as évek elejéig, a vár végleges elhagyásáig,

az erőrendszer és benne az épületek kisebb-nagyobb mértékben többször is módosultak, de jelentősebb, maradandóbb változtatásnak nincs nyoma. Fehérvár visszavétele után (1688) a vár ostrom nélkül cserélt gazdát és magántulajdonba került, de rövid idő múlva már sorsára is hagyták. Pusztulása archív rajzokon és fotókon követhető nyomon (4. kép).

A KEZDETEK – AZ ÁLLAGVÉDELEM

Visszatérve a munkák megindulásának történetére, ott hagytam abba, hogy a felvezető utat elkészítették. Ezután 1996-ban a várbarátokkal és a mögöttük álló önkormányzattal megállapodtunk egy feladat- és ütemtervben. Ennek lényege az volt, hogy amíg nincs régészeti kutatás-feltárás, addig csak az állagvédelemmel lehet foglalkozni és majd csak a régészek nyomát követve a további feladatokkal. Így az első ütem a még 1961–1962-ben a kaputorony és környékén már megkezdett állagvédelem (5. kép) folytatása lett.

1996-tól 2000-ig a külső vár nyugati és déli falóvénak munkáit – hogy-hogy nem – be is fejeztük (6. kép). Pedig minden „házilagosan” zajlott. Bár az önkormányzat szerződött, és valami pénz is került, meg más is, ami épp kellett, de alapvetően a várbarátok és segítői dolgoztak. Körülbelül 200 m³ falazat épült meg. A terv egysze-

10. kép A kápolna kutatási alaprajz. (Hatházi 2008 nyomán)

11. kép A kápolna. Bal oldalon a kápolna a feltárás után; jobbra főt: a szentélyablak feltárt könyöklője; jobbra lent: a kápolna szentélye állagvédelem után, a kimozdult jobb oldali diadalív-lábazati elemmel, 2008. (Fotó: Gál Tibor)

12. kép A kápolna készen: kiegészített középkori ajtó és ablak másodlagos elhelyezésben a déli homlokzaton, 2016. (Fotó: Nagy Gábor)

13. kép A kápolna belső tere napjainkban, 2016. (Fotó: Gulyás Attila)

rű volt: a stabilitás, az életvédelem és vízelvezetés érdekében a falak homlokzati síkjait vissza kellett állítani és a falkoronákat a belső terepszint fölötti biztonságos magasságig felfalazni. A falazatok anyaga helyi-, az eredetivel tehát megegyező dolomit-törmök és javított habarcs volt.

A kezdetektől együttműködtünk a székesfehérvári Szent István Múzeummal, amely valahogy egyben a vár akkori kezelője is volt, maga a „várúr”. Ők 1996-ban elkezdték a teljes térinformatikai felmérést, és 1997-től a feltárásokat is. A dolgok idővel egyre bonyolultabbá váltak és világos volt, hogy ez így nem mehet sokáig – de sokáig ment. Azután egyszer csak megjelent a „Kincstár” (későbbi nevén Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodási Zrt.) támogatással, pénzzel, beruházói szakapparátussal és egy ideig Csókakő – úgy mond – sinre került.

A FELSŐ VÁR LÁTHATÓVÁ VÁLIK

A felső vár elvi rekonstrukciójáról már szó esett a *Vár I.* című fejezetben. Pusztulásának mértékét jelzi, hogy udvarának kétharmada is 4–5 méter mélységig leomlott, a termett sziklán kívül csak csekély falfoltok és lenyomatok maradtak belőle (7-8.kép). Itt már az 1960-as években is voltak ásatások, az épületek alaprajzát csak az 1997. évet követő aprólékos kutatásokkal sikerült tisztázni (lásd a *Hatházi-Kovács cikk 7. képén a piros és kék színű falakat*), bár az összefüggő falazatok és rétegek hiánya az értelmezést erősen megnehezítette.

A felső vár ilyen radikális pusztulásának okát egy olyan jellegzetességben találtuk meg, amivel más várak esetében is találkozunk, és aminek felismerése számunkra fontos műszaki tanulsággal is járt. Ez az ok a rossz alapozás, illetve annak hiánya volt. Tudniillik, ahol a falak úgy tűnnek el, hogy sokszor még a legalsó körsor is hiányzik, ez azt jelzi, hogy ha a korabeli építők közvetlenül a kiegyenlített, lejtős, természetes sziklafelületre alapoznak, és ráadásul nem gondoskodnak az ott feltorlódnak a víz kivezetéséről, akkor ez idővel a kőtörmény kifagyásához vezet, leginkább épp az alapsíkon. Ennek előrehaladtával azután egy ponton már pusztán az önsúly is elég ahhoz, hogy a fal teljes magasságában dőljön le. Ráadásul ez nem apránként következik be, hanem egyszerre, és nyomában egy láncreakció indul be, további súlyos pusztítást okozva. Ezzel a jelenséggel találkoztunk Csókakőnél is. A felsővár falazatai – csekély kivétellel – eltűntek, és a sziklafelület irányában elsodortak mindent, a ká-

polnán át egészen a kaputoronyig, amely szintén megsérült. (Valószínű, hogy már a torony 17. századi javítása is erről a folyamatról tanúskodik.)

A feladat megoldása: A szörványos, csekély maradványok ellenére a legkorábbi állapotok megjelenítését a partnerek is fontosnak ítélték és ehhez a forrásokat a Kincstár rendelkezésre is bocsátotta. A megoldás nemigen lehetett más, mint a maradványok megóvása, illetve kiegészítése, annak érdekében, hogy a látvány értelmezhető egységet mutasson. A felfalazások mértéke nem haladta meg a járószintekhez viszonyított mellvédmagasságot, de a torony és az udvar hiányzó részei esetében ez a kiegészítés helyenként akár két emeletnyi aléptípményt is jelentett. Ennek nyomán elkészült, illetve kiegészült a teljes felső vár a ciszternaival (9. kép), valamint a kissé feljebb lévő lakóépület és az ún. öregtorony mellvéd magasságú falazatai, továbbá a toronyban és a torony és lakóépület közt feltárt árkok vagy vermek rácsos, járható lefedései.

A funkció: Szabadtéri tartózkodó, kilátópontok.

Anyagok, felületek, technológiák: A felső vár nagytömegű támfalainak visszaépítésénél – nem akarván mindent visszabontani, eltüntetni az eredeti alapozási módot vagy maradványokat –

14. kép A torony északi fala a kapuzat és az emeleti nyílás maradványaival, 1925. (Hatházi 2009 nyomán)

egyéb szerkezetekkel igyekeztünk ezt a gondot megoldani. A teraszfalak új alapozása horgonyok befűrésével és a víz kivezetésével, ill. drénezéssel készült (9. kép). A felhasznált anyag törtkő volt (kb. 300 m³), a falsarkokon előre gyártott műkö elemekkel (ún. armiózással) kiegészítve. A terasz feltöltése – drénezés fölött – föld, illetve építési törmelékkel történt. A teraszburkolat bazalt zúzalék, a „palotában” murvaszórás. Az aknákat nem töltöttük vissza, hanem kitisztításuk után rácsokkal fedtük le. A ciszternánál utólag a szemtelés ellen védő üvegfedést kellett beépíteni.¹

A KÁPOLNA

Elvi rekonstrukciója: Egyhajós, egyenes szentélyzáródású tér. A hajó csúcsíves diadalívvel különült el a vele megegyező szélességű szentélytől, amelynek délkeleti fala kissé ferdült (10. kép). A sokkal vastagabb északnyugati fal egyben az erősítés külső öve. A terep miatt a szentély erősen emeltebb padlószinttel bírt, melyeket lépcső kötött össze a hajóval. A padlóburkolat egységesen terazzo volt. Az oltárnak csak alapozása került elő. A szentély boltozva volt, valószínűleg egyszakaszos bordás keresztboltozattal; a hajó lefedése ismeretlen. A kápolna tengelyében, a szentély egyenes zárófalában egy ablakot találtunk, amelynek könyöklője (11. kép, jobbra fenn) és egy szárköve is megmaradt, záradéka valószínűleg csúcsíves volt. Többi ablakát nem ismerjük. Bejárati ajtaja a megmaradt kávéja szerint délkeletre nyílt. Falai vakolva voltak, ennek szórványos nyomai maradtak. A felmenő falak magassága és párkányai ismeretlenek. A valószínűsíthető magastető kialakításáról sincs adatunk. Ezek az ismeretek tehát elégtelenek egy épületrekonstrukció megvalósításához.

A feladat megoldása: A kápolna kutatása után, megismerve a maradványokat, több lehetőség kínálkozott. Ebből az egyik egy védőépület kialakítása volt. E mellett szóltak nyomós indokok. Közülük a legerősebb talán az volt, hogy kevés várunkban épült kifejezetten erre a célra helyiség vagy épület; s még kevesebb, amiből maradt is valami. Itt a szentélyből jelentős magasságban voltak falmaradványok, de olyan fontos elemekből is maradt, mint a diadalív indításai, egyes réteg-kövei, illetve a szentély említett ablaka. Egyébként a projektben résztvevők is erősen pártolták zárt tér létrehozását. Az adottságok miatt csak olyan megoldás született, amely ráépül a maradványokra. A tömegkialakítás a terepviszonyokból, a tetőgerinc szentély feletti esése az alaprajz geometriájá-

ból, nem pedig valamilyen rekonstrukciós megfontolásból adódott (12. kép). Bár készültek új, „kortárs” résablakok is (18. kép), de további ablakok „gyártása” helyett az volt a legegyszerűbb, ha a fény nagy részének bevezetésére a két fő térrész közt adódó ormfal felületét jórészt bevilágító-felületként használjuk (13. kép).

Funkciók, hasznosítás: Az épületet közösségi felhasználásra terveztük (rendezvények, kiállítások, esküvők stb.) és ezt a szerepet sikeresen be is tölti.

Anyagok, felületek, technológiák: Mivel ez egy védett, fedett tér, a falazatok téglából készülhettek, vakolatdörzsöléssel; a tető fa, cink fedéssel, a padló az eredetinek megfelelő új terazzo. A felhasznált középkori épületelemek (diadalív, ablakok, ajtó) kiegészítései mészkövek. Ismertek voltak olyan szórvány kőfaragványok, nyílászárók elemei, amelyekről nem tudni, hogy eredetileg a vár melyik épületéhez tartoztak, így a kápolnához sem voltak köthetők. Mégis azt javasoltuk, hogy ezek felhasználásával készüljön az új téglafalakba néhány „rekonstruált” nyílászáró. Így került a déli homlokzatba a bejárati ajtó kökerete, és egy ablak (úgy gondoljuk, hogy ezeknek a töredékeknek a fennmaradási esélyei a beépítéssel jelentősen nőttek) (12. kép). Az új alapozásoknál, illetve a szikla megerősítésénél szintén horgonyokat alkalmaztunk. A vékony, bizonytalan állékonyosságú, eredeti falakra emelt déli hajó- és szentélyfalakat a diadalív vonalában egy külső, egyszerű falazott támvíval merevítettük meg, elkerülve a kötőgerendák vagy vonóvasak alkalmazását, amelyek óhatatlanul megjelentek volna a belső térben.²

A KAPUTORONY

Az jónéhány archív fotón látszik (14. kép), hogy a 19. század elején a torony túlnyomó része még teljes magasságában, védőpártázatának csonkjáig fennállt. Hazai viszonylatban kiemelkedő érték, hogy a kapuzat minden eleméből a kulcsdarabok (csapóhid konzoljai, csapórács-horony, maga a kapuzat kökeretének részletei, kapuszárny-perselyek stb.) eredeti helyükön megmaradtak (15. kép). Ilyen teljességű kaputornyunk kevés van, ezért a kutatás befejezése után már korán felmerült a rekonstrukció lehetősége, a kiegészítés mértékének taglalása. Mivel ez volt a vár egyik kulcs-épülete, a bejárata, és mivel az előbb említett lehetőségek, és a pénzügyi fedezet is rendelkezésre álltak, a partnerek és a tervtanácsok lehetővé tették a javasolt tömegrekonstrukció megvalósítását.

Állagvédelem: A toronymaradványok állagbiztosítása az 1960-as években elkezdődött és 1996-ra befejeztük (16. kép).

Elvi rekonstrukció: A kaputorony funkciójánál fogva eredendően sem volt nagyon bonyolult épület és egy 17. századi sérüléstől eltekintve, később sem alakítottak rajta sokat. Egy periódusban épült, három szinttel, tetején pártázattal és minden bizonnyal magastetővel. Egyszerű felépítését jól mutatja, hogy hátulról nyitott volt, vagy csak faserkezettel volt zárva. Felső szintjei pusztán megfigyelésre, a középső a felvonószerkezetek működtetésére szolgáltak. A legalsó szint maga a kapu-tér volt (ennek szűkössége miatt a felvonószerkezetek inkább az emeleten lehettek, ezért mi is ide helyeztük el). A kapu előtt egy farkasverem is épült, valamint egy 16. századi elővédmű is, melynek kapuja északkeletre nyílt.

A rekonstrukció: túlnyomó részben követi az elméleti rekonstrukciót (17-18. kép), de a torony környezetében kialakult új szintek és helyzetek miatt további kiszolgáló közlekedőket is célszerű volt ehhez csatlakoztatnunk. A legtöbb figyelem persze a kapuzatra irányult, melynek minden elemét működőképes állapotúra készítettük el. Teljes mértékben kiegészítettük a kapuzat kő fogadószerkezeteit; a kapuhíd tükrös keretét, a csapórács hornyát és a kapuszárny perselyeit (19. kép). Visszaépült az egész U-alakú toronytömeg a pártázattal egyetemben. A kapu feletti homlokzatban szintenként egy-egy bevilágító nyílást is elhelyeztünk, amelyek részben az archív fotókon is szerepelnek. A homlokzatokon kialakított állványlyukak egy megmaradt mintájára keletkeztek. Mivel egy magastető megformálására többféle analógia is kínálkozott, erről inkább lemondtunk, helyette rejtett lapostető készült. A torony rekonstrukciója összekapcsolódott a vele egykorú külső zárófal részbeni visszaépítésével. Ennek szerencsésen megmaradt pártadarabját felhasználva egy pártázatos gyilokjáró-szakaszt is rekonstruálhattunk (18. kép). A kapu előtti, barbakánnak nevezett, szabálytalan elővédmű állagvédelme már valamivel korábban (2000) elkészült, de bejáratát és más részleteit a későbbi kutatás szerint még módosíthattuk.

Funkciók, tervezett és megvalósult használat: A terv fő célkitűzése a vár területének zárhatóvá tétele volt, vagyis tulajdonképpen az eredeti funkció visszaállítása. A helyreállított toronybelső szintjei ugyancsak a feltételezett eredeti használat szerint készültek el, így minden szintjét látogathatóvá tettük, illetve arra szántuk. A lapostető zárt, ún. üzemi terület (sokkal magasabb, jobb ki-

15. kép A kapuszárny és a felvonóhid felső kettős perselyköve, 2008. (Fotó: Gál Tibor)

16. kép A kaputorony állagvédelem után, a rekonstrukció előtti állapotban, 2010. (Fotó: Gál Tibor)

17. kép Északi homlokzat a kaputorony rekonstrukciójának befejezése után, a bal oldalon ún. Gabion-kosaras támfal mögött nyilvános WC-konténer, 2012. (Fotó: Gulyás Attila)

18. kép Nyugati homlokzat a kaputorony rekonstrukciójának befejezése után, a kép közepén látható falmagasítás mögött a pénztár helyisége, a támpillérből közelművek, 2012. (Fotó: Gulyás Attila)

látópont a várban van bőséggel). A hidat és csapórácsot működtető szerkezetek (nem rekonstrukció, elektromos működéshez tervezett mechanika) a középső szintre kerültek, amely időközben „hagyományörző” gyűlésteremmé, illetve szűk-ség-kőhárrá alakult.

Anyagok, felületek, technológiák: A kapu hiányzó funkcionális köelemeit, mészkőből faragott elemekkel pótoltuk (sajnos néhány eredeti raktári darab kimaradt a rekonstrukcióból). A tartófalak – akárcsak a kápolnánál, itt is védett helyzetben lévén – dörzsölt, festett felületű téglából készültek, kő armírozással, rejtett vasbeton koszorúkkal; a födémek pácolt fából, kettős pallózással. A hátsó záró-, szakipari fal és közlekedő galéria szintén faszerkezetű (20. kép). A csapórács fémből, a többi nyílászáró fából készült fém elemekkel.

Egy érdekesség: A kaputoronynál egy furcsa jelenséggel találkoztunk. A hídnak a küszöb elé nyúló konzoljaiban lévő eredeti alsó forgáspontjai magasabban vannak, mint magának a csatlakozó kapuküszöbnek a felső síkja (21. kép). Ezért a hid járósíkja értelemszerűen magasabbra adódik, mint maga a küszöb, vagyis ebből egy „akadály” képződött, amelyet valamilyen szintkiegyenlítő elemmel kellett korrigálniuk. Ez mégiscsak építési hibának tűnik, mert ezt a küszöb „megpatkolásával”, a csatlakozó burkolat megemelésével nagyon egyszerűen és olcsón kijavíthatták volna, de a feltárás tanúsága szerint ezt nem tették meg, amit mai fejlel megérteni. Felmerült, hogy ezt az anomáliát a mai anyagok segítségével és némi geometriai és mechanikai trükkal „simítsuk ki”, oldjuk meg. Végül az „eredetiség” megtartása mellett döntöttünk és egy betét-rámpát alkalmaztunk akkor is,

ha a figyelmesebb látogatók ezt a „szerencsétlenkedést” talán nekünk, a helyreállítás tervezőinek róják majd fel (a 18. képet vö. a 19. képpel).³

EGYÉB, KIEGÉSZÍTŐ MUNKÁK

Közlekedőrendszer: A valószínűleg még hosszú ideig elhúzódó, a vár teljes befejezéséig tartó munkák alatt is biztosítani kellett a már kész épületek és területek (felső vár, kápolna, ágyúteraszok, kaputorony, barbakan) kulturált látogathatóságát és működtetését. Ehhez szükség volt a korábban megvalósult kaputorony és felső vár közti terület rendezésére, a közlekedést lehetővé tévő 15. századi lépcsőrendszer befejezésére, egy pénztár és személyzeti helyiség kialakítására és egyéb eszközök telepítésére (látogató-útvonal kijelölése korlátokkal, burkolatokkal, nyilvános

19. kép A kapu-rekonstrukció (a hosszanti két palló ideiglenes), 2012. (Fotó: Gulyás Attila)

WC (17. kép), közművek, információs felületek, padok, szemétyűjtők stb.) elhelyezésére.

Pénztár, személyzeti tartózkodó: a kapu belső oldalához csatlakozott egy vele egykorú külső, 14. századi falöv, aminek egy szakaszát a kaputorony-rekonstrukció kapcsán már helyreállítottuk. Ezen a falon volt egy olyan átbontás, ahol az ez elé épült későbbi zárófal falszorosában egy török-kori egyhelyiséges épület nyoma került elő. Ezt a „lehetőséget” használtuk ki a pénztár elhelyezésére. Ez a hely azért vált erre alkalmassá, mert itt rejtetten volt beépíthető egy új, „idegen” funkciót befogadó épület (18. kép), másrészt, mint ellenőrzési pont, épp a látogató-útvonal elején volt. A pénztár épületéig kiépítettük a közműveket is (a csatorna kivételével).

Ágyúteraszok: Az alsó várban a kutatás „kazettázott” alépítményeket is tárt fel, amelyek az ún. kápolnalépcső mindkét oldalán (lásd az idézett alaprajzon a 'C' és 'B' jelek közti sávot) is voltak. Ezeket ágyúteraszként azonosíthattuk. Ezeknek a kiegészítése lehetőséget kínált a már látogathatóvá tett felső várba vezető kápolnalépcső indulásának az elérésére, vagyis a közlekedés folyamatoságának megerősítésére. A falkiegészítés után a kazettákat kőzúzalékkal feltöltöttük. Korlátokat építettünk, padokat helyeztettünk ki (az egyik kazettába tervezett fa telepítése elmaradt).

Az ún. kápolna-lépcső: Ez a lépcsőzet már a 15. században is létezett, és az alsó vár udvarát kapcsolta össze a felső vár bejáratával, közben útba ejtve a kápolna ajtaját is. Ennek a lépcsőnek néhány eredeti elemét az alsó szakaszon korábban is ismertük. A nyomvonal egyértelműen tisztázható volt, de mivel a kutatás a lépcsőzet felső szakaszának kialakítására a felületek teljes lepusztulása miatt nem talált fogódzót, ezt a szakaszt fából, az alsót, a kápolnaajtóig vezető részt pedig kőből terveztük meg.

Elvi rekonstrukciók: E munkákra adathiány okán nem készültek.

A feladat jellege: állagvédelem (ágyúterasz, az ún. kápolnalépcső (részben); kortárs épület, megoldás: pénztár, a lépcső további része, köz-WC.

Funkciók, tervezett és megvalósult használat: közlekedőterület, pihenőfelület (teraszok, lépcső) és üzemi helyiségben (pénztár, WC, tartózkodó stb.)

Anyagok, felületek, technológiák: hagyományos törtkö falazat készítése, alagsóvezés felett feltöltés, faszervezetű korlátok, fém bútorok, üzemi helyiségben (pénztár) kortárs szerkezetek.⁴

Védőtérítők: 2014-ben megkezdődött az alsó vár feltárása. Itt meglehetősen zsúfolt beépítés

20. kép A torony belső, déli homlokzata és az ágyúterasz (jobbra fent), 2012. (Fotó: Gulyás Attila)

tartult fel, amelynek építészeti kezelése talán az eddigieknél nagyobb szabású feladatnak ígérkezik. A több, nagyméretű épületmaradvány sokféle, illetve eltérő lehetőségeket is felvet. Ezek átgondolása és megvalósítása a jövő hosszú távú feladata lesz. Mégis – bízva az addigi lendületben – visszatemetés helyett védőtérítő építése mellett döntöttünk. A csupán egyetlen szintet magába foglaló védőtérítő elkészítésénél két jelentős kihívásnak kellett megfelelni. Az egyik a viharbiztonság (ami a nyugati kitettség miatt fokozottan szükséges); a másik az, hogy szinte minden oszloplábat a kutatókkal egyeztetett helyre állíthattunk le. Ebből azután rengeteg egyedi megoldás és persze költség következett.⁵

21. kép A kerékvetőtől jobbra a kapu konzolja és alatta küszöbe feltárt, eredeti, építéskori helyzetében, 2008. (Fotó: Gál Tibor)

TANULSÁGOK

Végül néhány kiragadott tanulság. Hasznosnak bizonyult a helyzetekből adódó „lépésről-lépésre” elv, de végül a szakaszosan készült munkák egymáshoz kapcsolódó elemei néha csikorogva illeszkednek, akár a használat szempontjából is. Például, a barbakan kapuját befalaztuk, de a később odakerült köz – WC megközelítése miatt jól jött volna, ha nyitott marad. Vagy egy másik típusú példa; a kápolna és a torony közti védőműfal korábbi „állagvédelmi-szabályzatom” szerint: járószint + mellvéd – magassággal készült el, jóval korábban, mint a torony és kápolna épülete, így a két tömeg között hatalmas vizuális lyuk maradt, nem éppen erődszerű benyomást eredményezve – igen, ezen ponton szó szerint szembeszökően hiányzott egy legalább részleges-, de valamennyi koordinációt biztosító programterv. Ilyesmikből fakadóan talán itt-ott elég eklektikus lehet a látvány, és még sorolhatnám. A legfontosabb tapasztalatom azonban az, hogy épp erre az időszakra esett a műemlékvédelem és annak társadalmi környezetének radikális megváltozása, benne a szakpolitika, az intézményei stb. átalakulása. Végeredményben az egész működés-működtetés (ennek lényege: a pénz helye és jogi szabályozás, illetve kontrolljuk), és ebben természetesen a tervező szerepe is gyökeresen átalakult. Mi szakmailag olyan szervezetben – az OMF-ben – szocializálódtunk, ahol egyszerre, keverve képviseltük a pénzt adó beruházót, az építési- és/vagy szakhatóságot és a *de facto* létező tervezői monopóliumot. Igencsak erős pozíció volt. A közérdek nevében, de néha, akár személyes érdekek mentén is, mindenestre meglehetősen „belterjes” kontrollal. Nem csoda, ha ezt a külvilág kissé diktatórikus attitűdnek érezte. Nos, innen kellett átesni a „ló túloldalára”, a bevezetőben már emlegetett egyre inkább végrehajtó státuszhoz, ahol inkább a tulajdonos akarata a „közakarát”, ő a szereposztó is.

Meg kell mondanom, Csókakőn azért még nem ez volt a jellemző. Sokkal inkább az, hogy maga a tulajdonosi akarat fogyott el és a munka ezért állt meg. A vár ügyét ma nem mozdtítja sem hivatal, sem más. Nem itt a helye elemezni, hogy a továbbiakban miért nem sikerült jobban becsatornázni sem a várbarátok, sem a régió, sem mások aktivitását. Úgy tűnik, a térség fejlődésének nem látszik olyan szereplője, aki a vár továbblépését elősegítené, abban lehetőséget látna. Csókakő, legalább is a vár a korábbi ismeretlenségéből így is „felkerült a térképre”, sokféle rendezvénynek, eseménynek ad helyt és már évi 40–50 ezer turista-látogatója van.

A bevezetőben említett Várbarátok Társasága sikeresen betöltötte nemcsak a katalizátor, hanem kezdetekben a tényleges építető, sőt eleinte az építő, a kivitelező szerepét is. A kritikus első szakaszban elvitathatatlanul meghatározóak voltak, és még ma is ők a legaktívabbak, ők a karbantartók, sok rendezvény kezdeményezői, az önkéntes „váruurak.” Tisztelet nekik!

HIVATKOZÁSOK

ÁMRK

Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
Hatházi 2008

Hatházi Gábor: *A Csókakői vár régészeti kutatásának eddigi eredményei (1997–2008)*. Kutatási dokumentáció, Budapest, 2008.

Hatházi 2009

Hatházi Gábor – Bodó Balázs: *Kutatási dokumentáció a kaputorony és barbakan helyreállítási tervéhez*. Kutatási dokumentáció, Budapest, 2009.

Hatházi – Kovács 2019

Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: *A csókakői vár régészeti kutatása 2014–2017*. In: Örökségünk védelme és jövője, 5: *Váraink – múlt, jelen, jövő*. Studia Agriensia 35. Eger, 2019.

Károly 1899

Károly János: Csókakő. In: *Fejér vármegye története*, 3. kötet, Székesfehérvár, 1899. 286–354.

OMF

Országos Műemléki Felügyelőség

JEGYZETEK

- 1 Kutatás: 1960–1962: Fritz Jenő, Rosner Gyula; 1997–1999. Hatházi Gábor, Székesfehérvári Szent István Múzeum. Felmérés: 1995–2018: térinformatika, Budapesti Műszaki Egyetem, Építész Kar. Tervezés: 1999: Gál Tibor OMF, 2001: Gál Tibor ÁMRK. A tervezői munkában részt vett 1997 és 2000 között Fejes Béla és 2010-től Lénárd Márton építészek, illetve mindvégig Gerák Miklós építész. Kivitelezés: 1998–2008
- 2 Kutatás: 1960–1962: Fritz Jenő, Rosner Gyula; 1999 és 2008: Hatházi Gábor, Székesfehérvári Szent István Múzeum. Tervezés: 2008: Gál Tibor GLG Kft. Kivitelezés: 2008 (állagvédelem) és 2014 (kápolna védőépülete).
- 3 Kutatás: 2009: Hatházi Gábor, Székesfehérvári Szent István Múzeum. Tervezés: 2009: Gál Tibor GLG Kft., Besey László Besey Kft. Kivitelezés: állagvédelem: 1962, 1996. 10. 31.; kiépítés: 2012.
- 4 Kutatás: 1999, 2014. Hatházi Gábor, Székesfehérvári Szent István Múzeum. Tervezés: 2004 és 2014: Gál Tibor GLG Kft., Kivitelezés: 2006, 2014.
- 5 Kutatás: 2008–2016: Hatházi Gábor, Kovács Gyöngyi, Kulcsár Mihály. Tervezés: 2009–2016: Gerák Miklós–Gál Tibor GLG Kft.; Besey Kft., Besey László. Kivitelezés: 2015–2017.

A FÜZÉRI VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE AZ EDDIGI TÖRTÉNETI- RÉGÉSZETI KUTATÁSOK ALAPJÁN¹

A füzéri vár romjai a Zempléni-hegység keleti szélén, a Hegyköz medencéjét északról lezáró hegylánc előtt emelkedő, 552 méter magas, vulkanikus eredetű, különálló sziklacsúcson találhatók Füzér település felett.² Az északi-északkeleti hegysíkszalmon a várhoz vezető erdei úton először egy 90×15 méter alapterületű pihenőhöz juthatunk, amely a felsővárnál 50 méterrel alacsonyabban elhelyezkedő alsóvárnak ad helyet.³ A felsővár a hegy 70 méter hosszú és 40 méter széles platóján helyezkedik el.

A magasabb északkeleti és alacsonyabb délnyugati részre tagolódó hegytetőt szabálytalan ovális alaprajzú, számos átépítést és külső köpenyezést mutató várfal övezi, amelynek már csak egy kis szakasza maradt ránk eredeti magasságban (1-2. kép). Vonalát északon a négyzetes kaputorony szakítja meg, ennek külső homlokzatához csatlakozik az ötszögű kapubástya. Délen találjuk a harmadik, nagyrészt eredeti formájában ránk maradt többszintes épületet, a várfalhoz kívülről hozzáépített téglalap alaprajzú kápolnát. Délnyugaton, már mélyebb térszínen a bástyaszerű, lőrészekkel ellátott, vastag falú ún. alsó védőmű helyezkedik el. Számos, részben a várfallal egyszerre épített támpillér, valamint több árnyékszékakna is kiugrik a várfal külső síkjából.⁴ Az ovális várudvart az északkeleti-keleti oldal kivételével épületek veszik körbe, amelyek közül a teljes délnyugati részt elfoglaló, szabálytalan V alaprajzú két épületszárny minden helyisége alá volt pincézve, illetve alagsorral rendelkezett. A kétszintes épületegyüttes felső szintjén, azaz a földszinten kaptak helyet a lakóterek, amelyekből azonban már alig maradtak ránk érdemi maradványok. Elsősorban a déli és a nyugati külső fal őrzött meg jelentősebb külső nyílásrészleteket. Még jobban elpusztult az északnyugati szárny, melynek délnyugati tagja, a 17. századi forrásokban „Deákháznak” nevezett épületegyység egykor szintén kétszintes volt és a felső szinten lakóterrel rendelkezett. A többi helyiségbe a gazdasági, kiszolgáló terek kerültek. E szárny keleti végéhez csatlakozik a vár bejárata az említett kaputoronnyal.⁵ A kaputoronytól délkeletre elterülő részt a lőrészekkel tagolt külső köpenyezéssel ellátott várfalhoz kapcsolódó földsánc, ágyúállás övezi.⁶

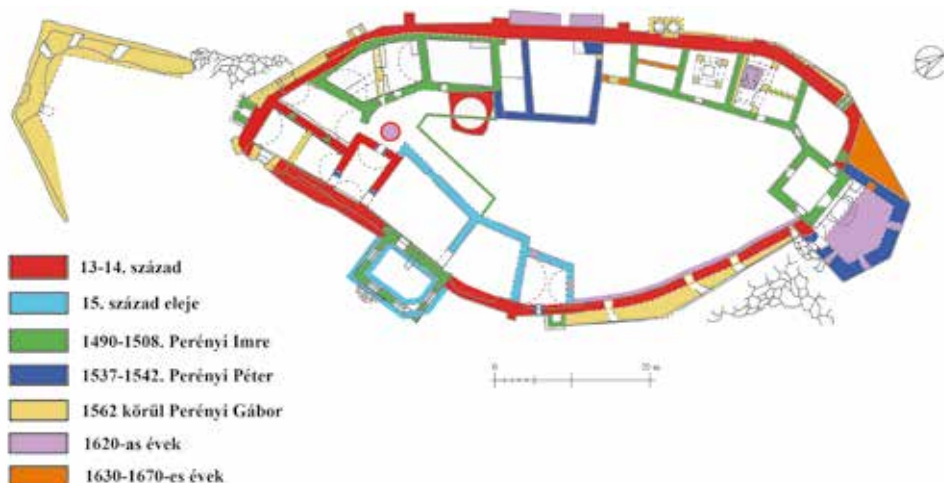
Az impozáns sziklaszírtan emelkedő romok (3. kép) egészen a 20. század elejéig a környékbeli lakosság számára kőbányaként szolgáltak a falubeli lakóházak építésekor. A vár tervszerű kutatásának megkezdése előtt igen kevés tudományos igényű munka foglalkozott Füzérrel. Említésre méltó *Pettő Béla* történeti összefoglalása 1911-ből, majd 1914-ben *Kemény Lajos* Abaúj-Torna vármegye 16–17. századi történetét feldolgozó művében írt a várról. Az 1930-as években végzett helyreállítási munkák kapcsán *Lux Géza* foglalkozott az erősséggel, főként a várkápolnáról szóló írásaiban.⁷

A várban elsőként *Feld István* és *Juan Cabello* végzett feltárást 1977-ben, amely során egy kutatóárok-rendszerrel vizsgálták meg a körítőfalakkal övezett belső területet, ahol falakra már

1. kép A füzéri vár az első ásásokat követően és a helyreállítások megkezdése idején, 2000-ben.

Légifelvétel kelet felől (www.civertan.hu)

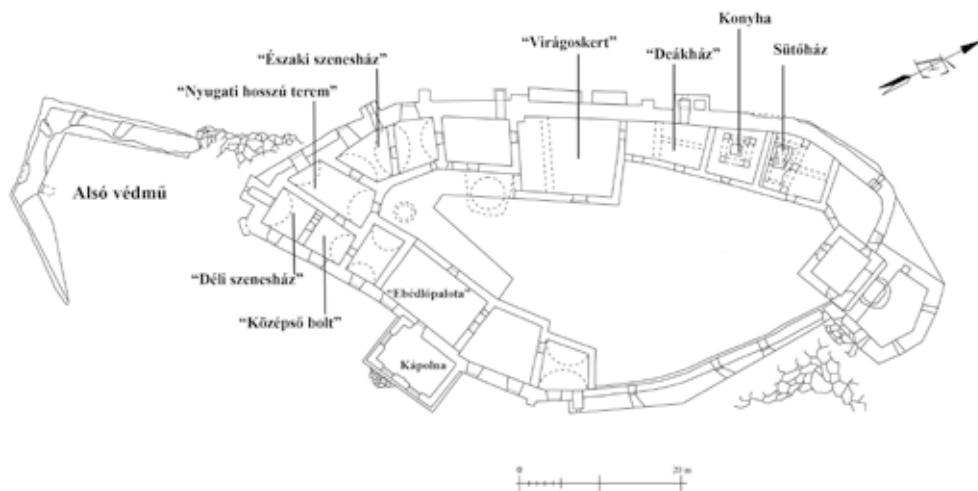
2. kép A füzeri vár földszinti alaprajza az építési periódusok feltüntetésével. (Simon Zoltán rajza)

csak a terep egyenetlenségei utaltak. 1992-ben *Simon Zoltán* irányításával folytatódtak a régészeti kutatások. Ezt követően szünetekkel ugyan, de folyamatosan tárultak fel az egyes épületszárnyak pince- illetve részben földszinti helyiségei, az alsó védmű, a várudvar a ciszternaival és kút-

tal. 2009-ben a miskolci Herman Ottó Múzeum vette át a feltárások vezetését *Gál Viktor* irányításával. A vár területe az északkeleti-keleti földsánc kivételével nagyrészt már szisztematikusan feltárássra került az utóbbi évtizedben jórészt megvalósult kiépítés előtt. Az eddigi kutatások-

3. kép A füzeri vár észak felől. Ligeti Antal festménye, 1854. (Lelőhely: Magyar Nemzeti Galéria ltsz.: 50.439)

4. kép A füzéri vár emeleti alaprajza a 17. században az egyes épületegységek jelzésével. (Hegyi Dóra rekonstrukciója)

ról, s azok eredményeiről számos publikáció láttott napvilágot a feltárásokat vezető régészek és a várral foglalkozó építészek tollából. Ezek közül feltétlenül érdemes kiemelni *Kelemen Bálint* és *Simon Zoltán* munkáját, akik részletes elemzést készítettek a felsővár délnyugati és délkeleti palotaszárnyának feltételezhető 17. századi állapotról. Elméleti rekonstrukciójukban felhasználták a ránk maradt, archiv rajzi és képi, valamint az igen részletes írott forrásanyagot, összevetve mindezt a régészeti kutatások eredményeivel és az ismert építészeti részletekkel.⁸

A történeti Abaúj vármegye délkeleti részén elhelyezkedő vár egyike azon kevés magánföldesúri erősségeknek, amelyek már a tatárjárást megelőzően is bizonyíthatóan álltak. Első említését 1264-ből ismerjük, azonban ebben az oklevélben visszautalnak arra, hogy Kompolt nembeli „vak” Andronicus mestertől *II. András király* (1205–1235) vásárolta meg a várat. A 13. század első felében felépült felsővár területét kőfal vette körbe, amelynek magját a még ma is álló körítőfal adja.⁹ Az ebből az időszakból származó lakóépület délnyugaton állt, ebből a délkeleti palotaszárny két nyugati pincehelyisége maradt ránk. A vár délnyugati sarkában álló, kelet-nyugati tengelyű, egykor dongaboltozatos pincetér északnyugati fala, amely a vizsgálatok alapján egyszerre épült a szomszédos helyiség falaival, kötésben áll a 13. századra keltezett nyugati várfallal, így ez utóbbi tér sem lehet későbbi.¹⁰ A délnyugati palotaszárny és a délkeleti szárny ke-

leti, szélső helyiségeinek területén egykor szabadon álló kemencék kerültek elő, amelyek egészen a 15. század végéig ellátták a konyha és a sütőház feladatait, amikor ez a funkció átkerült az ekkor emelt északnyugati épületszárnyba.¹¹ A vár kapuja északkeleten nyílt, amely valójában egy várfalba vágott egyszerű nyílás volt. A külső szinthez képest magasabban helyezkedett el, így vélhetően kapcsolódott hozzá egy faszervezetű feljáró. Pontos formáját a későbbi falvastagítások, pusztulások miatt nem ismerjük, csak alsó része maradt meg.¹²

A fent említett 1264. évi oklevélből az is kiderül, hogy a pápa felszólította *István herceget* (1239–1272), adja vissza testvérének, *Anna halicsi hercegnőnek* (1226–1285) a tőle erőszakkal elvett várat, amelyet apjuktól, *IV. Bélától* (1206–1270) kapott. Hat évvel később azonban arról értesülünk, hogy a pápai közbenjárás eredménytelen volt, ezért többek között Füzér is színtere lett az apa és fiú között kialakult konfliktusnak. A király fegyverrel próbálta meg visszafoglalni a várat lázadó fiától, amelyet azonban *V. István* hű embere, Rosd nembeli Endre fia, *Mihály*, nyitrai ispán¹³ megvédett ura számára. Ezért és más szolgálataiért kapta meg Füzért és tartozékait *Mihály* 1270-ben.¹⁴ Az adománylevelet két év múlva megerősítette a király, ebben már Mihály fivére, *Demeter* is szerepelt. Ezt követően a 13. századból nem maradt fenn információ a várról. Legközelebb csak 1320-ban értesülünk róla, ekkor, mint királyi vár *Druget Fülöp* (†1327 előtt)

5. kép A füzéri vár kútjának feltárt 17. századi felvonószerkezete. (Herman Ottó Múzeum, Miskolc)
(Fotó: Gál Viktor felvétele)

újvári ispán igazgatása alatt állt. Az Anjou-korban mindvégig a király abaúji ispánjainak honorbirtoka maradt.¹⁵ A 14. században már bizonyosan működött a várudivaron a ciszterna, annak is a nagyobb, majdnem 300 centiméter átmérőjű változata, amelyet később leszűkítettek.¹⁶

1389. február 2-án *Zsigmond király* (1386–1437) a *néhai Perényi Péter* (†1423), székely ispán *fiainak, Imrének, Jánosnak és Miklósnak* adta adományban Füszért,¹⁷ amely adománylevél 1405-ben került megerősítésre.¹⁸ A család birtokba lépését követően, a 15. század legelején meghatározó építkezések történtek a várban. A korai délnyugati, kétszintes, két helyiségből álló épületet kelet felé kibővítették, létrehozva azt a erősség pusztulásáig fennállt. Az alsó szinten többszakaszos pince helyezkedett el. A felső szint lakóhelyiségeit délről világították meg fülkés ablaknyílások. Ezekbe akár azokat a keresztesztós, homorlatos, gótikus kereteket is helyezhették, amelyekből több is előkerült a feltárások során.¹⁹ Ebben az időszakban épült fel, feltehetően a ma álló épület helyén egy, bizonyára ugyancsak a szárny középső helyiségéből nyíló, a várfal külső síkjához kapcsolódó korábbi kápolna is. Belső terének építészeti részleteiről a később több helyen másodlagosan beépített, kétszer hornyolt boltozati bordatöredékek és a hengeres kiképzésű faloszlop-elemek tanúskodnak.²⁰

A 15–16. század fordulójára tehető a füzéri vár következő nagyszabású átépítése, feltehetően

akkor, amikor *Perényi Imre* (†1519), mint az ország nádora birtokolta az erősséget. Ekkor a család mind anyagilag, mind társadalmilag olyan pozícióba került, hogy felmerülhetett az igény itt álló várak átépítésére valamikor 1490 után, de talán még 1508 előtt, amikor Perényi Siklóson, a család új rezidenciáján kezdett építkezésbe.²¹ A korábbi kápolna bontását követően a század legelején újat emeltek, amely késő gótikus pálcás, homorlatos, körtettagban végződő bordákkal épült hálóboltozattal rendelkezett. A magas, keskeny, mérműves ablakok aljában belül gazdagon tagozott kerettel ellátott ülőfülkék készültek a nyugati és déli oldalon. Kváderekkel borított belső homlokzatán díszes szoborfülkéket helyeztek el és bejárata is gótikus profilozású kökerettel rendelkezhetett.²² A délkeleti szárny nyugati végéhez egy újabb palotaszárnyat kapcsoltak a délnyugati-nyugati várfal mentén, amellyel kialakult a hegy platóját nyugatról és délről V alakban körülölelő palotaszárny együttese.²³ A délnyugati szárny déli szélső helyiségének omladékából olyan, másodlagosan, falazóköként felhasznált, gótikus faragványok kerültek elő, amelyek megegyeznek az ekkor épült kápolna faragott köveivel. Ezek minden bizonyonnyal úgy kerülhettek a pincetér feletti helyiség falába, hogy a kápolna építésekor megmaradt, rontott darabokat építőanyagként használták fel egyidőben a szakrális tér építésével.²⁴ A külső várfal ezen szakaszának belső oldalához köpenyfalat húztak, amely alapozási árkának betöltéséből legkorábban a 15. század végére keltezhető kerámia-töredékek kerültek elő.²⁵ Az északi részen ekkor épült fel a ma is álló kaputorony, valamint az északnyugati épületszárny.²⁶

A század második negyedében, az 1530-as években kerülhetett sor újabb építkezésekre már Perényi Imre *fia, Péter* (1502–1548) birtoklásának idején, a család új, sárospataki rezidenciájának építését²⁷ követően.²⁸ A legjelentősebb változások a kapu környékét érintették, ugyanis a torony külső oldalához egy ötszögletű, vastag falú, lőréses kapubástyát építettek. Nem kizárt, hogy tervezője az olasz származású, Magyarországon tevékenykedő *Alessandro Vedani* (†1573) volt, aki éppen ez idő tájt dolgozott a Perényiek várerődítési munkáin.²⁹ A délnyugati és északnyugati épületszárny közé ekkor épültek fel az ún. „Virágoskert” falai és mellette annak a folyosónak a kő alapjai, amely a palotaszárnyak udvari homlokzata előtt is végigfutott.³⁰ További átalakításokat végeztek a következő évtizedben, amikor kibővítették az északnyugati szárny nyugati szélső helyiségét, létrehozva az ún. „Deákházat”,

amelynek a földszintjét két kisebb egységre osztották.³¹ A felsővárba felvezető sziklalépcső aljában lévő, említett alsóvár területét ekkor vették körbe kőfallal és építették meg a déli végére a vár külső kapuját félköríves kökeretével és felvonóhidjával a sziklába vésett szárazárok elé.³²

Újabb, nagyobb volumenű építkezések az 1560-as évekre tehetők, amikor Perényi Péter fia, *Gábor* (1532–1567) a hegy platójának már mélyebb térszinten lévő délnyugati végét a várhoz kapcsolta, kialakítva a lőrésekkel tagolt alsó védművet. A lejárátát a délkeleti palotaszárnny nyugati pincehelyiségének külső falába vágták.³³ A felsővár falainak külső oldalát körben, főként északon, keleten és nyugaton megköpényezték, a délnyugati sarkot ötszögű támpillérrel erősítették meg. A keleti várfalszakasz köpényezése jóval vastagabb volt, itt lőréseket is építettek a falazatba. A feltárások során tett megfigyeléseket összevetve a ránk maradt, igen részletes 17. századi írott forrásanyaggal, feltételezhető, hogy a délkeleti szárny lakószintjének nyugati helyiségét ekkor osztották fel két kisebb térre: a „déli szenesházra” és a délkeleti szárny „boltos házára”, ahogy megosztották a délnyugati szárny közepe, nagyméretű, „északi szenesház” nevű termét is.³⁴ Az északnyugati szárnyban szintén átalakítások történtek. A „Deákház” kisebb helyiségeit összevonták, az osztófalakat elbontották, az udvari és a nyugati bejáratot elfalazták, az addig földszintes teret megemelték még egy szinttel. Külső falát itt nem csak köpényezték, hanem egy kettős árnyékszékaknát is építettek hozzá.³⁵ A falak külső köpényezése, valamint a „Deákház” újonnan épült felső szintje és a vele egyszerre emelt árnyékszékakna a falazóanyag szempontjából egységes képet mutat, tisztán tufaközből készültek e falazatok. A feltárás során a délnyugati palotaszárnny és a „Deákház” felső szintjének megmaradt falaiban is fellelhetők voltak másodlagosan felhasznált kőfaragványok, valamint a délnyugati szárny „nyugati hosszú termének” külső oldalán az említett árnyékszékakna állványlyuk-rendszeréhez igen hasonló nyomokat lehetett megfigyelni.³⁶ A 16. századi építkezésekhez kapcsolhatók azok a jelentős átalakítások is, amikor a palotaszárnnyak ablak- és ajtónyílásainak nagy többségét reneszánsz keretekkel látták el.³⁷ (*A vár egyes részeinek megnevezéséhez lásd a 4. képet.*)

Perényi Gábor 1563-ban bekövetkezett halálát követően a Báthori család, majd a Nádasdyak birtokába került a vár, amely időszakban szintén zajlottak átépítések.³⁸ Építési felirata

alapján 1622-ben *Komáromi György*, Füzér várának provisor a jóvoltából átalakították a ciszternát. Átmérője szűkebb lett, kváderkövekkel falazták ki és kávját is megújították.³⁹ Ezt követően, a század 40-es éveiben emelték a keleti-északkeleti részt elfoglaló fagerendákkal megerősített ágyúállást. A várfal lőréseit egy belső köpenyfallal takarták el.⁴⁰ Ezzel egyidőben a kapubástyát is jelentősen átépítették, belső terének nagy részét tömören elfalazták, a kaputorony felé hagytak egy dongaboltozattal fedett folyosót.⁴¹ Utoljára minden bizonnyal a 60-as években történt átalakítás a vár épületein, amikor *Bónis Ferenc* (1627–1671) kapta meg az erősséget zálogbirtokként, vállalva, hogy ott jelentős felújításokat végez.⁴² Ekkor kerülhetett sor a délnyugati és délkeleti palotaszárnny lakószintje előtt húzódó, fából készült udvari folyosó felújítására és a kút felvonószerkezetének (*5. kép*) épí-

6. kép A füzéri vár légifelvétele nyugat felől a helyreállítási munkák első szakasza után.
(www.civertan.hu)

7. kép A füzéri vár a romkonzerválások és az első kiegészítések után, 2010. (www.civertan.hu)

tésére, amelyet a faanyagok dendrokronológiai vizsgálatai is igazoltak, hiszen az utóbbi elemeit valamivel korábban, 1633–1645, míg a folyosó anyagát éppen 1661–1673 között vágták ki.⁴³ A Wesselényi-összeesküvésben való részvételük miatt *Nádasdy Ferencet* (1623–1671) és *Bónis Ferencet* is elfogták, majd kivégezték, birtokait a kincstár javára elkobozták. A füzéri javak elfoglalására 1670. június 22-én került sor és azt követő építkezésekről már nincs tudomásunk. A várat 1676-ban az őrsége elhagyta és használhatatlanná tette – bizonyára felgyújtották.⁴⁴

A romok az 1990-es években megkezdett, több szakaszban (6–7. kép) történő helyreállítása, s főleg a 2010-es években megkezdett, teljességre törekvő, s a mai napig még befejezetlen kiépítése erős – nagyrészt negatív, de részben pozitív – visszhangot váltott ki az építész és műemlékes szakmai körökben, s főleg az érdeklődő laikusok között. Az eddig elvégzett munkákról több tanulmány és publicisztika jelent meg, melyek számos vonatkozásban tárgyalják az ezzel kapcsolatban felmerülő műemlékvédelmi és történeti kérdéseket.⁴⁵

HIVATKOZÁSOK

- Détshy 2008
Détshy Mihály: *Sárospatak vára*. Sárospatak, 2008.
Engel I. 1996
Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. 1. kötet. Budapest, 1996.
Feld 1981
Feld István: Régészeti kutatás a füzéri várban. *Műemlékvédelem* 1. (1981) 1:71–83

- Feld 2018
Feld István: Pszeudovár vagy történeti rekonstrukció?
In: *Genus loci. Laszlovszky 60*. Ed. by Dóra Mérai and al. Budapest, 2018. 364–370.
Feld – Cabello 1980
Feld István – Cabello, Juan: *A füzéri vár*. Miskolc, 1980.
Feld – Szekér 1994
Feld István – Szekér György: A sárospataki Vöröstorony építéstörténeti vázlata. In: *Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára*. Szerk.: Pámer Nóra. Budapest, 1994. 169–192.
Fügedi 1977
Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977.
Gál 2012
Gál Viktor: Füzer, vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2012*. Budapest, 2014. 45–46.
Gál 2016
Gál Viktor: Jelentés a füzéri vár 2015. évi régészeti kutatásáról. *Castrum* 1–2. (2016) 131–138.
Gál 2019
Gál Viktor: Füzer vára 2009–2015. évek közötti régészeti feltárásának eredményei. *Tokaji Múzeum Kiadványai. 1*. Tokaj, 2019. 96–107.
Gál – Kelemen – Simon 2013
Gál Viktor – Kelemen Bálint – Simon Zoltán: A felsővár felsővár kút felvonószervezetének elméleti rekonstrukciója. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 52. (2013) 171–179.
Gerő 1955
Gerő László: *Magyarországi várépítészet*. Budapest, 1955.
Kelemen – Simon 2014
Kelemen Bálint – Simon Zoltán: Füzer vára: A felsővár északnyugati és déli palotaszárnyának elméleti rekonstrukciója. *Castrum* 17. (2014) 41–58.
MVT 1. 2007a

31. Füzér-vár. In: Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. *Magyarországi váraink topográfiája 1.* Budapest-Miskolc, 2007. 50–52. MVT 1. 2007b
61. Ónod-vár. In: Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. *Magyarországi váraink topográfiája 1.* Budapest-Miskolc, 2007. 85–86. MVT 1. 2007c
77. Sárospatak – vár és várerődítés. In: Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. *Magyarországi váraink topográfiája 1.* Budapest-Miskolc, 2007. 102–105.
- Ringer 2017
- Ringer István: *Egy eltűnt vár nyomában I. Régészeti kutatások a sátorlajújhelyi Várhegyen 2007–2017.* Sátorlajújhely, 2017.
- Simon 2000
- Simon Zoltán: A füzéri vár a 16–17. században. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei. 1.* Miskolc, 2000.
- Simon 2003
- Simon Zoltán: Füzér, vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2003.* Budapest, 2004. 216–217.
- Simon 2004
- Simon Zoltán: Füzér, vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2004.* Budapest, 2005. 216–217.
- Simon 2005
- Simon Zoltán: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum 1.* (2005) 47–66.
- Simon 2006
- Simon Zoltán: Füzér vára. *Vártörténeti kismonográfiák 1.* Budapest, 2006.
- Simon 2019
- Simon Zoltán: A füzéri vár helyreállításai. In: *Európai műemlékvédelmi tendenciák, különös tekintettel a Kárpát-medencére.* Szerk.: Raffay Endre és Tüskés Anna. Pécs-Fehérvárcsurgó, 2019. 177–198.
- Zsoldos 2011
- Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest, 2011.
- Simon – Szekér 2001; Gál – Kelemen – Simon 2013; Kelemen – Simon 2014; Gál 2019.
- 9 Simon 2000 10.; A vár 1245 előtti létét bizonyítja egy II. Eberhard salzburgi érsek 1200–1246 között vert friesachi dénárja is, amelyet a feltárások során az északi épületszárny egyik helyiségének legkorábbi járószintjében találtak. (Simon 2000 10.; CNA Ca. 19.)
- 10 „E fal közös a délnyugati pincével kelet felől szomszédos, észak-déli tengelyű téglalap alaprajzú, szintén dongaboltozatú térrel”: Simon 2000 21., 54–57.; Simon 2005 55.
- 11 Simon 2003 217.; Simon 2005 53.; Gál 2016 135–136.
- 12 Feld – Cabello 1980 18.
- 13 Zsoldos 2011 176.
- 14 Simon 2006 7–8.
- 15 Engel I. 1996 314.; Simon 2000 10.; Simon 2006 8.; Fügedi 1977 134.
- 16 Gál 2012 74.; Gál 2019 97.
- 17 Simon 2000 11.
- 18 DL 7480
- 19 Simon 2005 57.
- 20 Simon 2005 60.; Simon – Szekér 2000 212–214.; Gál 2017 107.; Gál 2019 103–104.
- 21 Simon – Szekér 2000 226–227., DL19730: Perényi Imre 1491. június 14-én 3000 arany forintért zálogba vetette Vizsolyt, Vilyt és Felsőregmecet, amelyek akkor a várhoz tartoztak, Pálóczi István özvegyének, amely adat Simon Zoltán és Szekér György szerint akár utalás lehet Füzéren ekkor zajló építkezésére.
- 22 Simon – Szekér 2001 227.; Simon 2005 59–60.; Gál 2017 107.
- 23 Simon 2004 217.; Simon 2005 53.
- 24 Simon 2000 50–51.
- 25 Simon 2000 47–48.
- 26 Simon 2005 53.
- 27 Détszhy 2008 46.
- 28 Simon 2000 13.
- 29 Simon 2005 50.
- 30 Simon 2000 42.; Simon 2006 30.
- 31 Simon 2000 33–34.
- 32 Simon 2004 218.
- 33 Simon 2005 61.
- 34 Kelemen – Simon 2014 47.; Simon 2000 47., 53.
- 35 Simon 2000 34–36., 39–40.; Simon 2005 60.
- 36 Simon 2000 40., 49.
- 37 Simon 2000 38–39.
- 38 Simon 2000 30., 32.; Simon 2006 11.
- 39 Gál 2012 75.; Gál – Kelemen – Simon 2013 174.
- 40 Simon 2005 60.
- 41 Simon 2005 50–51.
- 42 Gál – Kelemen – Simon 2013 176.
- 43 Gál – Kelemen – Simon 2013 176–177.
- 44 Simon 2000 15.; Simon 2006 13.
- 45 Kiemelendő ezek közül: Simon 2019., lásd továbbá Feld 2018., melyek azonban még nem reagálhattak olyan elhibázott újabb kiépítésekre, mint többek között az északkeleti gazdasági szárny fachwerk-imitációs emelete.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a Castrum című folyóirat 24. (2021) 1–2. számában megjelent, a várból előkerült reneszánsz kőfaragványokat feldolgozó közlemény első részének részben módosított változata.
- 2 Feld – Cabello 1980 5.; Simon 2000 10.
- 3 Simon 2000 20.; Simon 2005 63.
- 4 Simon 2000 21.
- 5 MVT 1. 2007a, 50.; Simon 2006 16–17., 24.; Simon 2006 40.
- 6 Simon 2000 64.; Simon 2006 24.
- 7 Lásd minderre: MVT 1. 2007a, 51.; Simon 2000 17.
- 8 A legfontosabb irodalom: Feld – Cabello 1980.; Feld 1981; Simon 2000; Simon 2005; Simon 2006;

FÜZÉR FELSŐVÁRÁNAK 21. SZÁZADI KIÉPÍTÉSE¹

KORAI ÁBRÁZOLÁSOK, KUTATÁSOK, TERVEZÉSE

Az első metszeteket és ábrázolásokat a romvárról az 1800-as években *Ligeti Antal* (1823–1890) és *Greguss János* (1838–1892) készítette. *Komáromi András* 1886-ban közzétette a füzéri vár 1665-ös inventáriumának szövegét.² *Miskovszky Viktor* 1890-ben közölt rajzsorozatot a romokról.³ A Millennium idején Abaúj vármegye monográfiájá-

ban megjelent a vár rövid történetének összefoglalása.⁴ *Wittich Béla* erdészeti segédtsízt kérésére a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) 1910-ben kezdett foglalkozni a várral. A MOB *Lux Kálmánt* (1880–1961) küldte Füzérre, aki rajzokat és fényképeket készített a romokról (1. kép). Innen számítható a vár több mint százéves kutatástörténete. *Pettkő Béla* 1911-ben közölte a vár 1620-as leltárának teljes szövegét.⁵ *Láczai Fritz Oszkár* (1878–1958) 1928-ban terveket készített

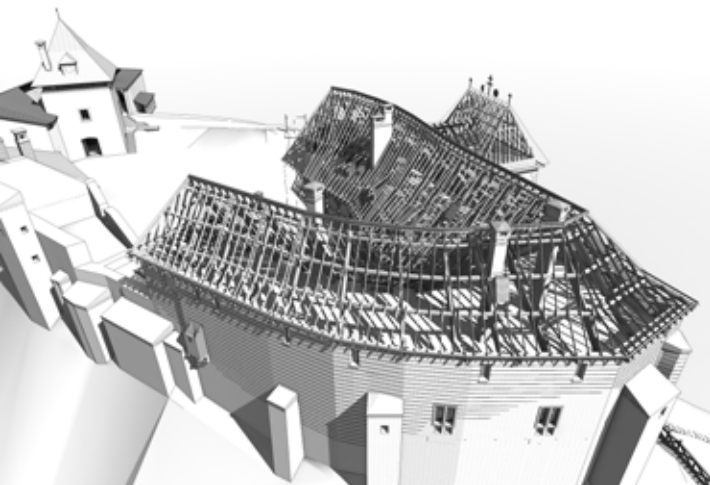
1. kép Füzér, a felsővár részlete a kaputorony részleges kiépítése után, 1930-as évek. (Fotó: Lux Kálmán)

2. kép Füzér, felsővár, 2012. (Fotó: Cséfalvay Gyula)

3. kép Füzér, felsővár, a tervezett kiépítés makettje. (Gonda Tamás munkája és fotója)

4. kép Nyugati külső látványkép az ácsolat rekonstrukciójáról.
(3D ábra, Szász Csaba munkája)

5. kép A várkápolna makettje, 2013.
(Gonda Tamás munkája és fotója)

a kápolna részleges rekonstrukciójára, majd 1935-ben Lux Kálmán (1880–1961) és Lux Géza (1910–1945) tervet rajzolt a kápolna és a kaputorony helyreállításához melynek alapján részleges felújítás történt.⁶ Gerő László (1909–1995) több könyvében is hirt ad Füzér romváráról.⁷

A füzéri vár első régészeti kutatását Ács István füzéri plébános, egri segédpüspök szorgalmazta. A feltérési munkát Feld István és Juan Cabello régészek kezdték meg 1977-ben. Munkájukat az 1990-es években Simon Zoltán folytatta, aki Szekér Györggyel együtt vizsgálta a várkápolna építéstörténeti kérdéseit is. 2009-től Gál Viktor irányítja az ásásokat.

Olta Péter építész engedélyezési és kiviteli tervet készített 2004–2006 között a felsővár több részére, 2009-ben az alsó bástyára, az alsó vár helyreállítására, felvonóhidassal körkeretének rekonstrukciójára. Tervei alapján megvalósult a kápolna, a keleti kaputorony, a sütőház és a konyha részleges helyreállítása (2. kép). Fialat munkatársai elméleti rekonstrukciós tervet készítettek a vár 13. és 17. századi formájáról, s a várkápolnáról. Munkájukat 3D-s filmen szemléltették.

Kovács István 2005-ben a palotaszárny nyílászorkezeinek helyreállításához készített kőrestaurátori szakvéleményt. Osgyányi Vilmos kőrestaurátor még 50 évvel ezelőtt – Ács István plébános kérésére – ólomlemezrel védte meg a kápolna nyolc szoborfülkéjének köcsipkés balda-

chinját, majd 2006-ban kőrestaurátori tervet állított össze a várkápolnáról. Lukács Zsófia 2007-ben belsőépítészeti tervet készített a konyhához és a sütőházhoz. Irodánk, a Hadas Építész Kft. 2012-ben felmérési-, tanulmány és építési engedélyezési tervet készített a felsővár rekonstrukciójára. Kiviteli tervet dokumentáltunk 2013-ban az alsóbástya, palotaszárny és a kápolna épület-egyesítésére. Módosított engedélyes tervek készültek 2013-ban és 2015-ben. Engedélyes, majd kiviteli tervet készítettünk a II. ütemre 2019-ben. Ez tartalmazza a Deákház, Konyha, Sütő- és Ece-tesház, Sáfárház, a kabins felvonó érkezési állomásának, valamint a fölöttük lévő két szint hasznosságának terveit. A délkeleti oldali Rimay-ház, Pápai-ház, keleti lőréses fal belsejéhez tapadó vi- zesblokk, tároló és a fölötté lévő várudvari szin- ház és lelátó tervei is ehhez a csomaghoz tartoz- nak. Ugyanekkor készült el a III. ütem szerinti keleti kaputorony magasztásának és az olaszbas- tya rekonstrukciójának engedélyezési terve.

A VÁR KIÉPÍTÉS KIVITELEZÉSÉNEK RÖVID TÖRTÉNETE

2013-ban indult az alsóvár, 2014-ben pedig a fel- sővár rekonstrukciós kivitelezési munkája (6. kép). Az ünnepélyes átadás 2016-ban a pünkösdi várakozás idején történt. A felsővári kút-ciszter- na és környéke rekonstrukcióját már 2014-ben elkezdtek, de annak befejezése még várat magá-

6. kép Füzér, a felsővár a kiépítés első üteme után. (www.civertan.hu)

ra. A II/1. ütem: a konyha, sütőház, ecetesház megújult, a fölötté lévő darabont katonák háza, valamint a tetőtéri jelenlegi kiállítóter 2020-ban épült ki (7. kép).

A FELSŐVÁR RÉSZLEGES KIEPÍTÉSÉNEK EREDMÉNYE

Az első engedélyezési terv egy európai támogatást igénylő pályázatnak volt melléklete. A bíráló az igényelt összeg felére tudott anyagiakat javasolni, így a támogatási szerződés, a kiviteli terv és az építés csak a fél várrészre vonatkozhatott, azaz a vár palotaszárnyának három szintjére, a pincére, a vezérszintre és a tetőterre. A pincében és a vezérszinten részben az inventáriumok alapján készült enteriőr-rekonstrukció, részben új múzeumi funkciókat alakítottak ki. A padlás egy teljesen modern szerkezetű térsor, szintén kiállító teremmel.

A gerendás pince – sörös pince – öreg alsó pince vonulatában helyezték el a kőtár múzeumi- és tanulmányi raktár anyagát. A kápolna alatti kétszintes pincében megjelenítésre került a zugpénzverde és a „szalonnás pince” – szintén az inventáriumok szerinti – berendezése. A malompince, boros, illetve vizes pince hármásának berendezése is megvalósult, a vizespincében nemrég elkészült a vetítőterem berendezése. Az

ebédlőterem alatti pincéről nem volt a leltárakban adat (ilyen pince korábban talán nem is volt), ugyanakkor a morfológia korábban lehetővé tette itt a kazánház és egy kisebb fatároló megvalósulását. A pinceszint padlóburkolata bogácsi kőből, belső vakolása trasszhabarccsal készült, felülete Keim mészfestésű. Az öreg alsó pincéből lehet kijutni az alsóbástya szirtjére. Onnan a túloldali sziklalépcsőhöz hasonló szer-

7. kép A 2. ütemben kiépített konyha és sütőház, felettük Fachwerk-szerkezetes emelettel. (Fotó: Füzéri Várgondnokság)

8. kép Füzér, felsővár, cserépkályha a női palotaszárnnyban, 2016. (Fotó: Hadas Építész Kft.)

9. kép Füzér, felsővár, árnyékszék, 2017. (Fotó: Szántó Tamás)

kezeten jutunk a közel 10 méterrel mélyebben fekvő alsó bástya védművéhez.

A vezérszinten az udvar kétszintes ámbitusának spicceből nyílik a hosszú bolt, jobbra a női-, balra a férfi szárny három-három szobája. A nádor intézője uralhatta a férfieldal középső szobáját, a Kőasztalos-Házat. Ebből nyílt az úr szobája, a Zöld-Ház, s átellenben a Tárház, ahol jellemzően birtokleveleket őriztek, s Mohács után egy évig a Szent Koronát. A Tárház erre emlékeztetve egyedi művészi festést kapott, feliratozva a Szent Korona keresztpántjain és abroncsán található szentek latin és görög neveinek sorát. A fény felé került a Krisztus-monogram, s a két életfa. A többi művészi munka nagy részének ikonográfiai tervét *Balogh Zsófia* restaurátorművész készítette. Ennek szöveges részében leírja, hogy a 15. század végének egyik jellegzetes főúri divatja volt a „zöld ház”. Így a nádor szobája – a füzéri inventáriumokban szereplő felső zöldház, vagy nyulak háza – a 15–16. századi divatnak megfelelő zöld indás festészeti motívumokkal kortárs művészi réteget kapott az Árva várában ma is meglévő zöldház analógiájára, ami szinte azonos a schwazi Freundsberg várában *Josef Weninger* festőművész által az 1500-as évek elején készített dekorációval (10. kép). A festőművészek – *Nemessányi Klára* és *Boromisza Péter* (†2023) – az elbeszélő jelenetekbe illesz-

tették a Perényiek pataki és siklósi várait, a mintaként szolgáló Árva várát, s rangos helyen örökítették meg a Perényiek címerét, és *Perényi Péter* (1502–1548) családjának portréit is.

Más rendje volt a női szárnynak. Ott szintén három szoba szolgált egy sorba füzve. A hosszú boltból nyílt a boltos szenes ház, onnan a középső bolt, majd az öreg alsó palota. Ez utóbbi fageren-

10. kép Füzér, felsővár, zöld ház falfestmény-részlete. (Fotó: Hadas Múterem)

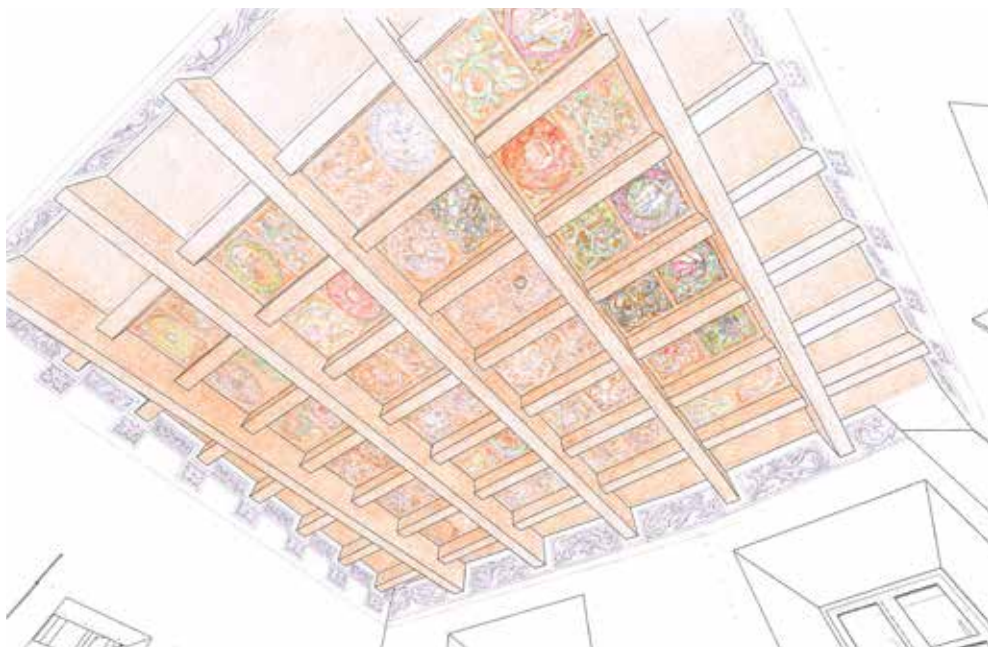
11. kép Füzer, felsővár, az Öreg-palota.
(Fotó: Szántó Tamás)

12. kép Füzer, felsővár. A kiépített várkápolna belső panorámaképe, 2023. (Fotó: Szántó Tamás)

dás pórfödemes kialakítású lett. A gerendatávolságok rendjét és a tölgygerendák szelvényeinek méretét a szalonnás pincében megtalált gerendafészek adták. A három szoba lineája kihordott a tornácra, ami a reneszánsz kerttel volt határos. Az egész vonulat előtt az udvari oldalon egy kétszintes ámbitus szolgált. Ez patkó alakban összefogott mindent úgy a pince, mint a vezérszint vonatkozásában. Ennek déli felső bejáratai az öreg palotába és a Rimay-házon keresztül az ebédlőpalotába nyílnak. A Rimay boltot az első ütemben nem rekonstruáltuk, oda egy provizórikus fa lépcsőház került, ami összeköti a vezérszintet a padlásteri kiállítóterekkel. Az öreg palota és az ebédlőpalota kazettás famennyezetet kapott (11. kép). Ezt fábeton szerkezettel terveztük úgy, hogy a duplázott összefogott főtartók és a rájuk merőleges fióktartók vasbeton fejlemezzel kiegészülve egyszerre adják a gerendasűrűség középkori mennyezetképének hitelességét, s biztosítják a mai padlásteri múzeum statikai megfelelőségét. A kazettákba művészi festésű betétek készültek. Balogh Zsófia az öreg palotába az ádamosi, az ebédlőpalotába pedig a gogánváraljai 16. századi mintát alapul véve, kortárs festészeti programot valósított meg (13. kép). A palotaszárny minden ablaka és ajtaja tölgy anyagú, pántjai, kilincsei, dobozzárai, vasalatai egyediek, egymástól is eltérőek. A termek és szobák a 17. századi inventáriumok alapján Lukács Zsófia belsőépítész tervei szerint bútorozottak. Az enteriőrök Magyarországon, unikális módon valósulhattak meg (8–9., 11. kép).

Az öreg palotából nyílik a keletelt gótikus várkápolna, az egyedüli helyiség, ahol a mai kiállításon nem a 17. századi leltár szerinti hasznosítás, hanem a 15–16. század fordulójának elképzelt aranykora jelenik meg. Mennyezetének hálóboltozatos rendjét Székér György a helyszínen szerkesztette ki és Osgyányi Vilmos bravúros művészi teljesítménnyel jelenítette meg, bemutatva a déli hosszfal kimozdulásának mértékét. A bordázatot az eredeti kövek homyaiban megtalált pigmentek szerint színezték a Sensaria csoport meghívott festőművész tagjai, *Sütő Róbert* vezetésével. A mezőkben a Tejutat jelenítették meg az építész tervező ikonográfiai programja szerint, *Máriási Iván* festőművész tanár életművét idézve. A falakra a 12 felszentelési keresztet szmrecsányi minta alapján festették. A kápolna négy mérműves ablaka közül a keleti a napba öltözött „Babba Máriát” jeleníti meg, karjában a Kisjézussal, míg a két déli és a nyugati ablak három-három osztásában kilenc Árpád-házi női adakozó szenten keresztül érkezik a fény. Lábuk alatt múltjuk kultúrtörődékei,

13. kép Füzér, felsővár, az Öreg-palota tervezett mennyezetképe. (Terv: Balogh Zsófia)

fejük felett az égbolt mozaikja. A művészi üvegeket Kovács Keve festőművész készítette. A szószékkorona alsó hangvetőjét, a szárnyas oltár predellájának „Veronika kendőjét” és a tabernákulum ajtó Krisztus monogramját Rudolf Ilona szobrászművész festette. A kápolna 12 egyedi, Perényi címeres kandeláberét, valamint az ámbitusi és lépcsőházi – fáklyát idéző – falikarokat Székely Orsolya iparművész tervezte (12. kép).

A szárnyas oltár vázlatát és M=1:1 makettjét Molnár Katalin építész és Balogh Zsófia képzőművész tervezte abban a reményben, hogy a bútor végleges szobrai és festményei a jövőben a helyükre kerülhetnek. A szárnyasoltár egy kortárs művészi montázs: kinyitva a kisszebeni-, bezárva a menasági mustrát megjelenítve, pártázata a mateóci és a csikdelnei felépítmények mintáit idézi. A három fő helyiség padlóburkolata – a régészek által kiásotthoz hasonló – mázas kerámia lett, míg a vezérszinti további helyiségek fertőszéplaki műemléki téglaburkolatúak. A vezérszinten öt cserépkályha és három kandalló jeleníti meg az inventáriumok szerinti tüzelőberendezéseket. A kilenc generációs cserépkályhákat Simon Zoltán ásató régész adatai alapján Szébényi Judit restaurátor művész tervezte, s a pécsi Zsolnay gyár kivitelezte (8. kép). A kan-

dallókat és a palotaszárnny összes nyíláskeretezését Kovács István kőrestaurátor rekonstruálta elfogadott restaurátori tervei alapján.

A palota padlásáról az inventáriumokból csak azt lehetett megtudni, hogy az „enyészet fokánál” ágyúállás volt. Feltehetőleg az organikusan nőtt vár majd minden terme más-más szintről induló tetővel volt fedve s a tetőgerincek sem voltak egy magasságba tehetők. Tervünk lényeges eleme az volt, hogy a padlástéri kiállítótermek sorát egy nagy térként kezeljük – modern, állószerkezet nélküli – legyező alakban szerkesztett, rétegelt-ragasztott főtartós szerkezettel, ahol a gerinc és az eresz vízszintes, s az amorf alaprajzból adódó görbületeket a természetes kőpala héjazat és a belső gipszkarton burkolat veszi fel. Ez a kortárs építészeti megoldás ad lehetőséget a tetőtér szabad kihasználására, a terek flexibilis alakítására. A padlás két végén a lépcsőknél egy-egy vizesblokk szolgál.

Az öreg palota felett pihenőtér, tanterem alakult ki, amiből a kápolna feletti kiállítóter is megközelíthető. A pihenőtérből nyílik a nagy kiállítóter, ahol Szelényi Károly fotóiból – Pap Gábor művészettörténész által rendezett – Szent Korona kiállítás, König Frigyes grafikáiból ösz-

14. kép Füzer, felsővár. A kiépítési terv délről.
(Szilágyi Szabolcs grafikája, 2012)

szeállított Kárpát-medencei várakról szóló grafikai tárlat és a Magyar Pénzverde numizmatikai kiállítása tekinthető meg. A pár éve még romos-romantikus, vakolat nélküli kőfalak belső vízmosta üregei injektálásra kerültek, a réteges falak brutt-saver-es, a szikláknál és vasbeton födémeknél ankeres megfogást kaptak. A régi falak vakoltak, míg a kiépített új falak kívül 10 centiméter vastag 40×60 centiméteres riolitufa kváderezésűek lettek. Az egységes tört fehér színű KEIM szilikátfestés felelteti ezt az anyagváltást. A kápolna külső oldalán az ablakok körül, valamint a délnyugati támpilléren az eredeti külső vakolatokat megtartottuk, azokat a kőrestaurátor a faltestekhez rögzítette. Ezek a felületek voltak az útmutatók a vár külső kérgének kialakításához. A kápolna sarokarmírozását kőrestauratori igényességgel kövenként rögzítették. A természetes spanyol kőpala téglányfedéssel készült, az összes bádogos munka előpatinázott sötétszürke Rheinzink anyagú, beleértve az udvari oldali egyedi üstöket, a külső sárkányfejes vízköpőket, a különböző vápákat, szegélyeket és gerinc kialakítást. A kápolnát koronázó lemezdszek arany és ezüstsínre galvanizáltak, s a kő keresztrozások közé lettek sűrítve.

Az építészeti tervek az Országos Központi Tervtanács véleményezte 2012 novemberében, míg a kortárs művészeti rétegeket a Képző- és Iparművészeti Lektorátus utóda a Magyar Alkotóművészeti Közhasznú Nonprofit Kft. (MaNK) zsűrizte 2015 júniusában.

TOVÉBBTERVEZÉS, REMÉNYBELI TOVÁBBÉPÍTÉS, MÓDSZERTAN

2015 karácsonyán a füzéri fellelővár II. üteme bekeült a Nemzeti Várprogramba, annak is az első hat elemébe, melyeknek 2016–2018 között kellett volna megvalósulniuk. A szükséges előkészületek jogi- és projekt bizonytalanságok miatt lelassultak. Tervezési szerződést csak 2017 augusztusában kötöttünk. Karácsonyra elkészült a II. ütem engedélyezési és kiviteli terve a Deákház, a konyha, a sütő- és ecetesház, valamint a felettük lévő raktárak és darabontkatona szálláshelyek, a Rimay-bolt, a Pápai-ház helyén a teherfelvonó érkező állomása, egy lépcső- és liftblokk és attól keletre a fatároló, vízszblokk és raktárszintekből álló épületrész a keleti lőréses fal előtt, valamint a felső udvar színpaddal és lelátóval. A III. ütembe került a kabinos felvonó megépítése a Sáfár-ház érkező állomással alakításával, tetején a czejt-házzal, valamint a keleti kaputorony egy szinttel történő emelése és az olaszbánya lefedése. Ezekre 2018 februárja óta érvényes engedélyes tervvel rendelkezik az építető, hisz lejártuk után 2023-ban új, aktualizált tervek készültek, melyek új engedélyes határozatot kaptak.

Élő műemlék – rekonstrukció, de hogyan? volt a címe a Magyar Művészeti Akadémia 2018 szeptemberében megrendezett konferenciájának. A füzériek élő közösségének községük a világ közepe. 2013-ban a Füzértől 30 kilométerre lévő Kassa volt Európa egyik Kulturális Fővárosa. Abban az évben egy neves professzor egy tervta-

15. kép: Füzer, felsővár. A kiépítési terv északnyugatról, 2023.
(Szilágyi Szabolcs grafikája, 2012)

nácson azzal kérdőjelezte meg munkánkat, hogy minek a világ végére ennyi pénzt vinni.

Véleményem szerint mulasztásos bünt követtem volna el, ha 100 év kutatástörténete, 40 ásatási idény-, elődkutatók- és építésszek eredményeit ismerve, művészek empátiás és magas színvonalú munkáját látva nem készítettem volna el Füzer felsővára kiépítésének terveit.

Jelen cikkben megpróbáltam vázolni azt a vékony ösvényt, amit magamnak jelöltem ki. A magyar műemlékvédelem 150 évében már sokan jártak hasonló mezsgyén.

TERVEZŐK KUTATÓK ÉS MŰVÉSZEK

Építész: Rudolf Mihály DLA, Molnár Katalin, Lipták Zoltán

Építész munkatársak: Bögös András, Botos Judith, Cséfalvay Gyula, Gonda Tamás, Huszanyik Borbála, Pintér Dániel, Szamosi Endre, Szász Csaba, Szélné Mercz Eszter, Szilágyi Szabolcs

Belsőépítész: Dr. Lukács Zsófia

Tartószerkezet: Kalydy Zoltán, Dr. Kanócz János

Gépészet: Várfalvi Géza

Elektromosság: Münnich Gábor

Tűzvédelem: Dr. Söllei Pál

Mélyépítés: Fodor Zsolt, dr. Söllei Pál, Kovács Zsolt

Építész előd tervező: Oltai Péter

Elméleti rekonstrukció: Kelemen Bálint, Mehrl Nándor

Kultúrtörténész, történész, régész: Dr. Várkonyi Gábor, Simon Zoltán, Buzás Gergely, Gál Viktor

Műemléki szakmérnök: Dr. Bereczki Zoltán építész

Kápolna boltozat rekonstrukciós terve: Székér György építész

Kőrestaurátorok: Osgyányi Vilmos, Kovács István

Egyedi, művészi lámpák tervei: Székely Orsolya

Kályharekonstrukció tervei: Szebenyi Judit;

kivitelezése: Zsolnay Porcelánmanufaktúra Zrt.

Művészi üveg: Kovács Keve János DLA

Művészi- és díszítőfestészet: Balogh Zsófia,

Boromisza Péter †, Nemessányi Klára, Debreczeni Imre, Pap Gitta, Pinczés József, Rudolf Ilona, Sütő Róbert, Zimmermann Kornélia

Művészeti és belsőépítész konzulens: Bodonyi Csaba DLA

JEGYZETEK

- 1 Jelen tanulmány a Magyar Művészeti Akadémia 2018-ben megrendezett konferenciáján elhangzott előadás, majd 2019-ben megjelent tanulmány rövidített változata. A teljes előadást, illetve tanulmányt lásd: Rudolf Mihály: *Mulasztás*. In: *Élő műemlék. Rekonstrukció, de hogyan?* 2018. szeptember 6–7. Szerk.: Dévényi Sándor és Sulyok Miklós. Budapest, 2019. 229–249.
- 2 Komáromi András: A tolcsvai Bónis család levéltárából I. *Történelmi Tár* (1886) 172–181.
- 3 A MÉM-MDK Tervtárban található rajzokat közli: Feld István – Juan Cabello: *A füzéri vár*. Borsodi Kismonográfiák 11. Miskolc, 1980.
- 4 Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest, 1896.
- 5 Pettkő Béla: A füzéri vár és az uradalom története. In: *A nagykárolyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklástörténete*. I. Budapest, 1911.
- 6 Lux Géza: A füzéri vár kápolnatornya. *Technika* 23 (1941) 6:238–239.
- 7 Gerő László: *Magyar várak*. Budapest, 1968.; Gerő László: *Várépítésetünk*. Budapest, 1975.

A FÜZÉRI ALSÓVÁR KIÉPÍTÉSE

A füzéri vár a Zempléni hegységben, gyönyörű természeti környezetben, különleges sziklagyep társulásoknak otthont adó andezit hegykúp tetején áll. A várhegy keleti oldalán a markánsan nyújtott, mintegy 1500 m² alapterületű Alsóvár egy lankásabb hegyhát irányából közelíthető meg, ahonnan fa lépcsőn – az ún. Grádicson – mehetünk tovább az 50 méterrel feljebb elhelyezkedő Felsővárba (1. kép).

Nem mindennapi vállalkozásba kezdett Füzér Község Önkormányzata – élükön *Horváth Jenő* polgármesterrel – amikor a 2003-ban, *Simon Zoltán* régész ásatása nyomán a várhegy keleti oldalán, az úgynevezett Párkányrét felett megtalált Alsóvár alapfalain a várrész teljes újjáépítését tűzte ki célul. Már az első, *Oltai Péter* építész által készített 2009-es tervek is a várfalak jelentős, szinte egyedülálló mértékű (mintegy 10-12 méteres) felmagasításáról szóltak.

A Közti Zrt. építészei – *Skardelli György* és *Kelemen Bálint Zoltán* (jelen sorok szerzői) –

1. kép Az újjáépített füzéri Alsóvár, 2024.
(Fotó: Pazirik Informatikai Kft.)

2. kép Az Alsóvár és a Felsővár az Árpád-korban. (Kutatás: Gál Viktor, Kelemen Bálint Zoltán, Simon Zoltán; látványterv: Pazirik Informatikai Kft.)

2011-től vették át az előd-tervező munkáját. A két tervezési szakasz között eltelt időben további pontosításra kerültek a megrendelői-üzemeltetői igények, a 2009-től a régészeti munkákat irányító *Gál Viktor* újabb – a romfalakat érintő komoly statikai problémákat is feltáró – ásatásai jelentősen árnyalták a tervezők ismereteit az Alsóvár-ról. Az új adatok – amelyek még nem álltak a korábbi tervező rendelkezésére – magukkal hozták a tervek jelentős mértékű megváltoztatását. Ezek alapján végül 2013-ban elkezdődhetett az Alsóvár kiépítése (2–3. kép).¹

AZ ALSÓVÁR A NEOLITIKUMTÓL 1676-IG

A régészek kutatásai és publikációi alapján az Alsóvár területéről előkerült neolit kori (Kr. e. 6–4. évezred), bronzkori (Kr. e. 3–2. évezred), kelta (Kr. e. 3–2. század), római császárkori (Kr. u. 1–4. század), illetve az Árpád-kortól (13. század) a kora újkorig (17. század) terjedő leletanyagok bizonyítják, hogy a füzéri várhegy ezen része 5–6000 éven keresztül lakott hely volt.

Erődítés nyomai a bronzkortól kezdve ismer-tek: a mai kapuhoz vezető út mellett bronzkori

sánc maradványai figyelhetők meg. Az Árpád-korban az Alsóvárat fa palánk védte, területén fa épületek és tapasztott kemencék álltak. 1529-ben *Szapolyai János* (1487–1540) hada felgyújtotta az alsóvári istállókat, ezt követően erősíthették meg a várrészt kőfallal és felvonóhidas kapuval. A vár 1676-os felégetése előtt az itt álló épületek már rossz állapotban voltak. A pusztulás után az Alsóvár köveit részben az alapozásig elhordták, hiszen ez a várrész szekérrel is könnyen megközelíthető volt. A területet lassan visszahódította a természet, és az Alsóvár falai teljesen eltűntek a föld színéről.

AZ ALSÓVÁR KUTATÁSA 2003–2015

A 20. század végére teljesen eltűnt Alsóvár léte és helyére a 17. századi várleltárak leírásaiból, illetve a népnyelvben máig élő „Párkány/párkányrét” elnevezésből következtettek a régészek. A feltárások során teljes hosszában napvilágra került a középkori várfalak andezit kőalapozása, az Alsóvár területén egykor állt középkori épületek többnyire sárba, ritkábban meszes habarcsba rakott kő alapfalai, döngölt agyag vagy terrazzo padlói, az Árpád-kori fapalánk nyomvonalának

3. kép A füzéri vár 1676-ban. (Kutatás: Gál Viktor, Kelemen Bálint Zoltán, Simon Zoltán; látványterv: Pazirik Informatikai Kft.)

4. kép Az Alsóvár kapujának a helye 2009-ben.
(Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

egy részlete, különböző korú kemencék maradványai, de találtak a vár területén neolitikori csiszolt kőbaltát is (4–5. kép). A feltárás során az Alsóvár előtti szárazárok omladékából szinte hiánytalanul előkerült a nagyméretű, felvonóhidas kapu kökerete. A régészeti kutatások további érdekességgel is szolgáltak: a hosszoldali várfal északi végének alapozásába beépítve találták meg a Felsővár első, 15. századi várkapolnájának faragott köveit (7. kép).

5. kép Alapfalak a 2011-es feltárást követően.
(Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

A 17. századi épületek anyagáról, funkciójáról az 1620-tól rendelkezésünkre álló várleltárak adnak leírást. Az inventáriumok szerint az Alsóvár területén a kapu mellett „szemelő” darabontház és istállók álltak, amelyeket faszindellyel fedtek, faluk tapasztás nélküli, feltehetően faszervezetű volt. Ezt támasztja alá, hogy a kapu melletti épületek alapfala többnyire sárba rakott kőfal volt, egyedül a darabontház kapu felőli fala volt erősebb habarcsos kőfal. A várrész végén a

6. kép A kapu előtti szárazárokából előkerült kapukerest a Polgármesteri Hivatal udvarán összeállítva, 2015.
(Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

7. kép Az első, 15. századi várkapolna faragott köveit a 16. században beépítették az alsóvári várfal alapozásába, 2015. (Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

8. kép Az újjáépített Alsóvár udvara és épületei: a Kapuépítmény, a Fogadóépület és a Gerendás-pince, 2024.
(Fotó: Pazirik Informatikai Kft.)

Felsővárba vivő grádics előtt leírt kő falazatú Gerendás-pince alapfalai szintén előkerültek, fődménye a nevéhez híven gerendás szerkezetű lehetett. A legtöbb épület padlását tárolásra használták.

REKONSTRUÁLHATÓSÁG

Az Alsóvár tervezését megelőzően több elméleti rekonstrukciós munka is napvilágot látott. Először Oltai Péter vetette papírra a várrész 17. századi kinézetére vonatkozó elképzelését, majd turisztikai-ismeretterjesztő céllal Simon Zoltán, Kelemen Bálint Zoltán és *Mehrl Nándor* készített a füzéri Várgondnokság „Megőrzött értékek világa” című kiállításához rekonstrukciós modellt. A korábbi munkákat az újabb feltárások és analógiakutatások alapján a vár régész-kutatóival konzultálva jelentősen felülbíráltuk. (A kutatási eredmények a „Füzér – A regélő vár” című animációs kisfilmben – készítője a Pazirik Informatikai Kft. – megjelennek.)

Az Alsóvár felvonóhidas kapujának kökeretére vonatkozóan *Kovács István* kőrestaurátor készített elméleti rekonstrukciós kutatást és helyreállítási tervet.

Az egykori Alsóvárból csak a várfalak nyomonalát, szélességét és anyagát, illetve az egykor itt állt épületek helyét, építőanyagát és funkcióját ismerjük biztosan. A várfalak és épületek magasságára, formájára vonatkozóan már nem rendelkezünk elég adattal. Így hiteles rekonstrukció megvalósítására egyedül a várkapu kökereténél

volt lehetőség, a vár külső megjelenése szempontjából meghatározó többi esetben csak hipotézisekre, illetve analógiákra hagyatkozhattunk, ezért az ismeretlen eredeti állapot visszaépítése helyett más megoldást kellett keresni a vár felépítésére.

A rendelkezésre álló tudományos ismeret-anyagon túl egyéb körülmények is közrejátszanak abban, hogy milyen mértékben rekonstruálható „hitelesen” egy épület. Ilyenek azon új tervezési követelményekből (pl.: tartószerkezeti szabványok) és új funkcióból fakadó igények (turisztikai fogadópont), amelyek az eredeti épület felépítésekor még nem léteztek, ugyanakkor az épület külső-belső megjelenésére óhatatlanul hatással vannak. Két út adódott, vagy az eredetitől drasztikusan eltérő megjelenést választhatunk, vagy a hely, illetve a középkori vár karakteréhez minél inkább igazodó, de kortárs elemeket is tartalmazó épületeket tervezünk. Az Alsóvár tervezésekor a megrendelői igények egyértelműen az utóbbi irányába mutattak, így a tervezők egy eddig ismeretlen kihívással szembesültek: egy történeti milióbe, mind anyagában, mind méreteiben illő vár igénye rajzolódott ki, kortárs elemekkel szolgálva a mai funkciókat.

AZ ÚJJÁÉPÜLT ALSÓVÁR

Elkészült az alapfalak feltárása, befejeződtek az ásatási munkálatok, és közben folyamatosan készültek a tervek, felhasználva az alapfalak rég-

9. kép Kapuépítmény, várkapu és felvonóhíd, 2024.
(Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

szek által megadott geometriáját. A tervek több változatban készültek a tanulmányterv szintjén. Minden fázisban bemutatott az illetékes tervtanácsnak. A döntés a végső kialakításról talán mondható, hogy közös egyetértésben született meg, de az alapját mindenképp a megrendelő és a tervező közös és eltökélt javaslata adta. A szándék egyértelmű volt. Ha itt építünk valamit, az semmiképp se legyen egy sosem volt, a rom mi-voltra utaló, kissé romantikus, talán vagy száz évvel korábbi időszak gondolkodásába egyébként beleillő MŰROM, ne legyen az építőanyag-ra fókuszáló, a megmaradt matéria védelmét előtérbe helyező ROMTERÜLET, védőtölkkel kiegészítve, szintén egy sosem volt állapot végteleenül reménytelen képét mutatva az utókornak. De minden fellelhető írott anyagot, korabeli emlékképet, régészeti ásatást, falkutatást felhasználva építsünk vissza egy befejezett EGÉSZET, megvédve és felhasználva a megmaradt, feltárt, megerősített és kiegészített falszerkezetet, előtérbe helyezve az anyagot formáló egykori szellemet, és bemutatva azt az idelátogatónak, legyen az gyermek vagy felnőtt, fiatal vagy idős, magyar vagy külföldi.

A régészeti és építéstörténeti kutatások eredményeit hasznosítva rekonstruktív módon újra épült az Alsóvár kapuzata, és a középkori, megerősített alapokon felépült új várfala (8–9. kép). Ezzel az Alsóvár újra a Felsővár kapujává, az odavezető út kiinduló pontjává vált. A gépjárművel érkező vendégek jóval lejjebb, a vár alatti

10. kép 10 cm vastag tölgyfa kapu, 2024.
(Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

parkolóban tudják lerakni gépkocsijukat és egy erdei úton jutnak fel az Alsóvár felvonóhidas kapujához. A várfalon belül a fogadóépület szolgálja a látogatók kényelmét, információt és belépőt kínál pulttal, egy kisebb bemutató résszel, illemhellyel. A várfal belső oldalán húzódó körüljárón a látogatók végig tudnak sétálni a kapuzat felett és annak folytatásaként a fogadóépület ga-

11. kép Az újjáépült vár új jelképe, a Griff a várkapu kovácsoltvas kilincsén, 2024. (Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

12. kép Kapuépítmény, Várfal-körüljáró és a Fogadóépület, 2024. (Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

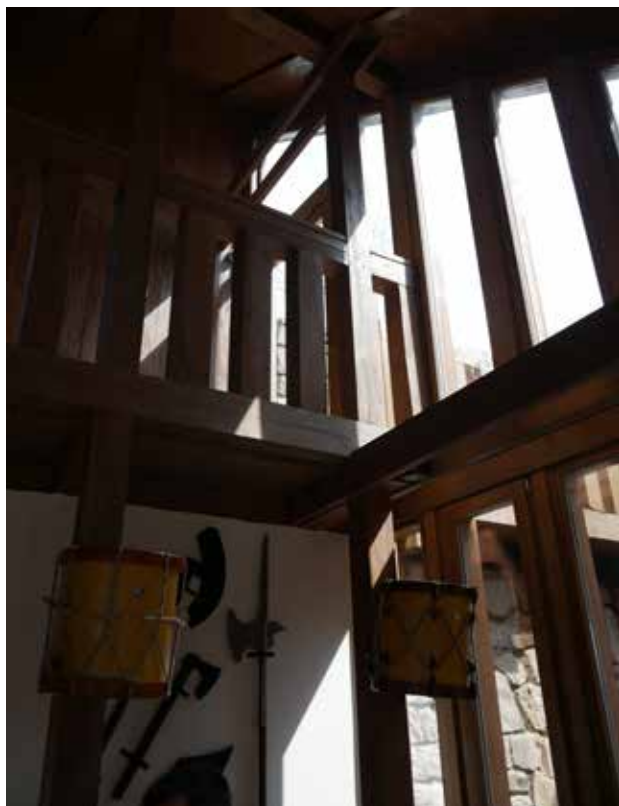
13. kép A várudvar hátsó része a Gerendás-pincével, 2024. (Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

lériáján, eljutva a vár végén lévő Gerendás-pincéig, amely a hegykúp körül körbefutó Sziklagyep Látogató Ösvény (tervezője *Radványi György DLA* – Ulyssys Kft.) kiindulási pontja és kiállítótere.

Az anyaghasználat alapvető eleme – csakúgy, mint a középkori vár esetében is – a helyben található andezit kő és a masszív fa. Az andezit a várfal és a várudvar burkolatának meghatározó anyaga, a vörösfenyő és a tölgyfa, mint erős gerendázatból összeállított szerkezet és bútorzat megjelenik mind a belsőben, mind a külsőben. A tetőszerkezet héjazata kettős szegezett, kőpala-fedés.

Az Alsóvár – annak szinte teljes lepusztulása miatt – újjáépített, amely tény a kőszerkezetek is magukon hordozzák: az ásások során feltárt eredeti és az épített új részeket a várfal külső síkjában 10 centiméter vastag andezitkő didaktikai csík választja el egymástól, míg a faragott kőelemek esetében a felületképzés és anyaghasználat (az eredetivel azonos adalékanyagot tartalmazó műkö) különbözteti meg a régi faragott követ a pótolttól, vagy a teljesen új kőelemektől.

A feltárt várfalnál tartószerkezeti problémák jelentkeztek az érvényben lévő méretezési elvárások miatt, ezért az eredeti várfal megtartása érdekében a hosszoldali várfalat a terepszint alatt takartan futó, merevbetétes mikrocölöpökön nyugvó és hátrahorgonyzott vasbeton fejgerenda támasztja meg. Ezzel a megoldással – ami jelentős többletköltséget rótt az építetőre és a támogatókra – lehetőség nyílt az eredeti várfalrész és várfalalapozás *in situ* megóvására, és ezáltal a

14. kép A Fogadóépület belső tere kisebb kiállításoknak is helyet ad, 2024. (Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

15. kép A Gerendás-pince, a Sziklagyep Látogató Ösvény gyülekezőpontja és kiállítótere, 2024. (Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

16. kép A tölgyfa felvonóhid és a kapualj éjszakai világításban, 2024. (Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

felmenő falak eredeti alapokon és eredeti helyen történő tovább építésére. A legújabb tartószerkezeti méretezésnek megfelelő módon a kőfalak tezején, takartan, vasbeton koszorú készült, míg a délkeleti várfalat és a kapuépítményt a kőfal belsőjébe rejtett vasbeton pillérek merevítik.

A 17. századi várleltárakban csak szűkszavúan említett kétszárnyú kapu faragott kövei (valamint az öntőerkély konzolköve, a felvonóhid tengelyének perselyköve és az övparkány számos eleme) szinte hiánytalanul előkerültek a szárazárok omladékából, amelyet 333 év elteltével Kovács István körestaurátor állított újra össze a főzéri Polgármesteri Hivatal udvarán (6. kép). Az ő további elméleti rekonstrukciós kutatásai alapján a várfalba hat évvel később, 2015-ben visszaépített impozáns méretű, mintegy 10 láb (330 centiméter) széles, 13 láb (429 centiméter) belmagasságú félköríves kökeret az eredeti andezit kövek felhasználásával készült el, a hiányzó elemeket andezit közüzalékos műkövel pótoltuk.

A középkori fakapuszárnyak és az inventáriumokban meg sem említett faszervezetű felvonóhid sajnos nem maradtak fenn. A felvonóhid létét egyértelműen bizonyítja a szárazárok omladékában, a kapu kökeret elemei között megtalált két, az egykori híd tengely íves besüllyesztett hornyát tartalmazó perselykő. A felvonóhid mintegy 3,50 méteres szélessége a kapu kökeretének rekonstrukciójából adódik, hossza 5,50 méter körül lehetett. A leeresztett felvonóhidat a sziklába bevészt szárazárok bizonytalan peremképzése és az árok szélességének csökkentése miatt híd fő fogadhatta. Az új hídszerkezet karakterében és meghatározó anyaghasználatában (tölgyfa) a középkori hangulathoz igazodik, de már magán hordozza a mai kor nagyobb teherbírású és speciális működtetési követelményeiből fakadó sajátosságokat is. Így a forgótengely acélcsőből készült, amelyet a tervezett sűrű használat miatt csapágyság fogadnak. A mintegy 2,5 tonna önsúlyú, fokozott teherbírású tölgyfahíd a nagyobb igénybevétel és annak méretezéssel való igazolása miatt az eredeti konzolkövek helyett működőképpel burkolt vasbeton konzolok tartják és a kapuépítmény emeletén rejtetten, a látogatóktól elzártan elhelyezett elektromos felvonógép mozgatja. A hid mellett masszív biztonsági korlát szavatolja a mintegy 5 méter mély szárazok fölött a vár biztonságos megközelíthetőségét. A hatalmas, szárnyanként mintegy 700 kg súlyú tölgykapu és a felvonóhid láncfogadó vasalatain megjelenik az újjáépült vár szimbóluma, a Griff (10–11. kép).

A turistafogadás korunkhoz köthető funkcióját kortárs épületrész fogadja magába, amely természetes építőanyagaival ugyanazt a hangulatot kívánja biztosítani a látogatóknak, mint a korabeli Alsóvár: a várkomplexum fogadópontja, masszív, karakteres elővédműve lenyűgöző természeti környezetbe ágyazva (12–15. kép). Ez meghatározó tervezői vezérlő elv volt, amely elfogadva a tudományos ismerethiányos helyzetet – az „... amilyen volt, olyan legyen! ...” béklyóit levetve és annak megoldhatatlan követelményén túllépve – egyfajta történelmi időn átívelő folytonosságot igyekszik megteremteni a középkori várral, annak részeként. Az új funkcióból (turisztikai fogadópont) és a korabelinél szigorúbb biztonsági és tartószerkezeti követelményekből fakadó új szerkezetek és formák úgy épülnek be a történelmi miliőbe és a természeti környezetbe, mintha mindig is itt álltak volna, és a középkori Alsóvár szerves részei lettek volna (16–18. kép).

17. kép A Fogadóépület diszvilágítása, 2024.
(Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

STÁBLISTA

Megrendelő: Füzér Község Önkormányzata, Horváth Jenő polgármester.

Támogató: MNV Zrt.

Generál tervező: Közti Zrt. Építész tervezők: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán

Generál kivitelező: Geoteam Kft.

JEGYZETEK

- 1 Az építészeti tervek 1992-2009 között Oltai Péter készítette. Az Alsóvár kapcsán a Közti Zrt. építészei 2011-től kapcsolódtak be a tervezési munkába. A Felsővár tervezését Rudolf Mihály DLA (Hadas Építész Kft.) 2012-ben vette át az ő tervei alapján készült el a palotaszárnyak és a várkapolna helyreállítása.

18. kép Az éjszakai váruddvar, 2024. (Fotó: Skardelli György, Kelemen Bálint Zoltán)

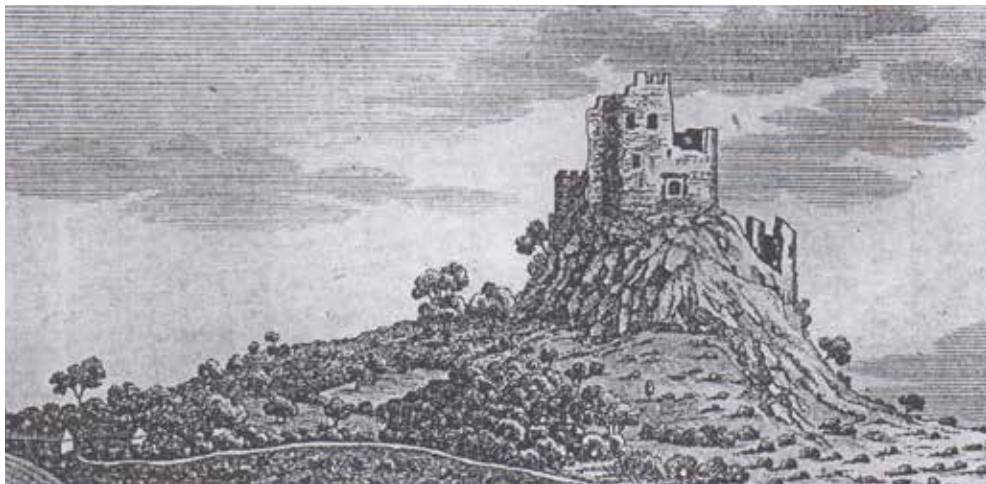
HOLLÓKŐ VÁRÁNAK ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A hollókői vár építése az eddigi régészeti és építéstartörténeti kutatások eredményei alapján valószínűleg a 13. század utolsó harmadára, legkésőbb a 14. század elejére tehető. Emelése Nógrád vármegye egyik legjelentősebb, a *Kacsics* nemzetségből származó Árpád-kori nemesi családjához, azon belül is *Illés fia Péter* (1246–1271), vagy annak *Mikus* nevű fiához fűződik. Ekkor a megerősödő előkelő birtokosok hasonló erősségek tucatjait emelték szerte az országban. Ez nem csupán hatalmuk biztosítását és növelését szolgálta, de saját védelmüket is a korszak mindennapjait az utolsó Árpád-házi uralkodók korát meghatározó belháborúk, az önálló uralmi területek kialakítására törekvő oligarchák idején.

A horvát eredetű Kacsics nemzetség négy ágát különbözteti meg a történetírás: *Falkos*, *Simon*, *Illés* és *Leusták* ágát. A 13. század első felében Hollókő területe, valamint Mátraszőlös, Sztrahora, Baglyaskő, Tarján és Somoskő Illés comes kezében volt, akinek fiai, *Péter* és *Simon* 1243 és 1246 között oszthatták fel maguk között családi birtokaikat. Ekkor került Hollókő környéke Péter, Mátraszőlös pedig Simon birtokába. 1313-ban Péter fiai közül Mikust említik a hollókői vár tulajdonosaként, míg testvérei közül Leusták és Jak Somoskőt, II. Péter Baglyasköt, Mi-

hály pedig Sztrahorát birtokolta. Simon vagy fia, Miklós emeltette Salgó várát, s hozzájuk köthető Mátraszőlös egykori kis erősségének építése is – ezek a Nógrád vármegyei várak mind ennek a nemzetségnek köszönhetik létrejöttüket.

1300 körül tehát már állhatott a mai felsővár al azonos, szabálytalan, közel ovális alaprajzú, zárt tömegként megjelenő, pártázatos védőfolyóssal lezárt várfal alkotta vármag. Ezen belül emelkedett a várfallal egybeépített, eredetileg háromszintes, a vártörténeti irodalomban hagyományosan „őregtorony” megnevezéssel említett, ötszög alaprajzú központi torony. Ez az épület alapvetően csak katonai és értékőrző feladatok ellátására volt alkalmas, de egyúttal birtokosa hatalmát is hirdette a környéken megfordulók és a várbirtok lakói előtt. Lakható tereket azonban nem találunk benne, ezért feltételezhető, hogy mellette még ugyanebben az időszakban kiépült az északeleti sarokban egy eredetileg két lakószintes, a pinceszint felett sűrű gerendafödémrel lezárt, szintenként egy-egy osztatlan teret magába foglaló épület, amely a várnagy (és veszély esetén) a várúr szállásaként szolgálhatott. Második lakószintjének egykor szabadba nyíló nyugati ablaka későbbi elfalazásban maradt ránk. Tetőteréből egy fa szerkezetű átjáró segítségével közelíthették

1. kép Hollókő várának romjai, 1826. (Lányi-Leinhardt metszete)

2. kép Hollókő vára dél felől, 1857. (Bergh Károly rajza)

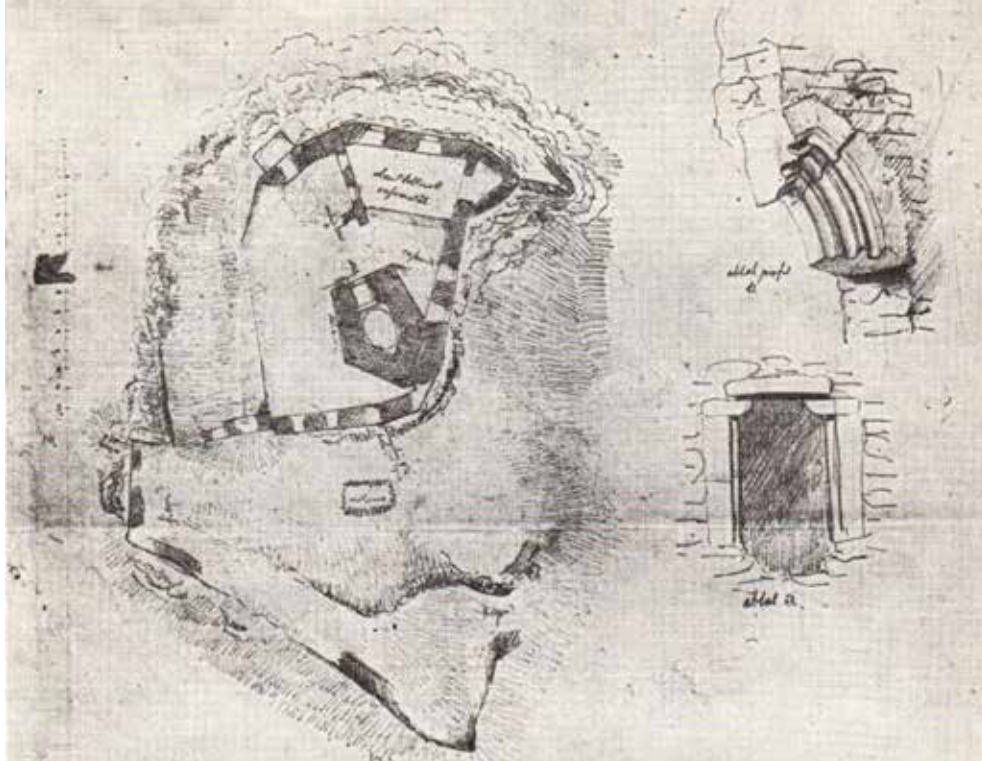
meg a torony magasán elhelyezett, bizonyára felvonóhidassal bejáratát. Északkeleten egy háromszög alaprajzú, kiugró építmény csatlakozott hozzá. Magába a várba a feljárás délnyugatról vezetett, és ekkor építhetett meg az északnyugati oldalon elhelyezkedő kapu is. Szintén az első építési periódusból származhat az övezőfalon belül a délnyugati ciszterna és az oda szolgáló, a torony falába épített vízelvezető rendszer. Az azonban nem bizonyítható, hogy már kezdetben állt volna a kapu alatt húzódó nyugati falszoros.

Péter fia, Mikus az Északnyugat-Magyarországon a 14. század elején tartományúri hatalmat kiépítő *Csák Máté* (1260–1321) pártjára állt, ezért az oligarcha felett győzedelmeskedő *I. Anjou Károly* (1288–1342) az erősséget 1321 előtt elvette tőle és hamarosan hűséges hívének, az ugyancsak a Kacsics-nemzetségből származó *Szécsényi Tamásnak* (†1354?) adományozta. Ő az ország egyik leggazdagabb főuraként számos vármegye ispánját és az erdélyi vajda tisztségét töltötte be, majd *Nagy Lajos* (1326–1382) uralkodása idején annak tárnokmestereként és országbírójaként szolgált. Hollókő azonban már csak egy volt számos vára közül.

Ezt követően leszármazottai birtokában maradt az erősség 1460-ig. Elsősorban jelentős uradalmi központnak számított, de urai közül többen is tartózkodtak itt hosszabb-rövidebb ideig. Tudjuk, hogy 1388-ban Tamás unokája, a „Hollókői” néven említett *Szécsényi Frank* (†1408) – később ugyancsak erdélyi vajda és országbíró – lakóhe-

lye volt. Az öt követő második generációból származó *László* (1414–1460) pedig 1442-ben a várban oklevelet keltezett. Ez az esemény azzal hozható kapcsolatba, hogy a *Luxemburgi Zsigmond* (1368–1437) uralkodása idején Csehországban kibontakozó huszita mozgalom 1435-ben vereséget szenvedett radikális tagjai, a feladat nélkül maradt katonák gyűjtögetve és fosztogatva átsaptak a szomszédos országokba, s így Nógrád vármegyét is felpredálták. Arra vonatkozóan nincs forrás, hogy a hollókői várat elfoglalták-e, de az bizonyos, hogy a várban került sor 1442. szeptember 17-én egy fegyverszüneti megállapodás megkötésére a husziták vezetője, *Jan Giskra* (1400–1469), valamint Hont és Nógrád vármegyék nemesei között.

Valószínűleg a Szécsényiek birtoklásának második felében kezdték el beépíteni a vármag nyugati részét és egy többszintes, L alakú palotát alakítottak itt ki. Lényegében a korai lakóépülethez kapcsolódó, a földszinten és az emeleten is két-két teret magában foglaló új épületrész épült meg, vélhetően a 14. század második felében – a 15. század elején. A korai ciszterna is zárt térbe került, s ekkor kapott az északkeleti emeleti terem egy gótikus kandallót. Jelentős gótikus építkezés emléke továbbá a kapu mögötti tér feletti helyiség mára már elpusztult, csak 19. századi ábrázolásból ismert csücsíves ablaknyílás-részlete is (3. kép). Több, az ásatások során előkerült kőfaragvány-töredék, így egy mérműves ikerablak elemei utalnak – az eredeti helyükön megmaradt

3. kép Hollókő várának alaprajza és részletei, 1862. (Bergh Károly rajza)

egyszerű ajtókeretek mellett – az épületek egykori diszes kiképzésére. Valószínűleg ekkor készült egy lépcsőfeljáró is a korai lakóépület és a torony közötti részben még nyitott belső udvaron.

A palota kiépítését követően a várban további átalakítások, bővítések is folytak. Legkésőbb ekkor került sor a kettős, azaz két szinten elterülő

nyugati falszoros és a hegyoldal déli pihenőjén az íves fallal övezett alsóvár emelésére, a kettő közötti válaszfalban kapunyílásokkal. Az alsóvár délnyugati falában egy egykor toronyként megjelenő külső kapu épült, előtte farkasveremmel. Az így létrejött udvar közepén egy nagyméretű második ciszternát is kialakítottak.

4. kép Hollókő vára dél felől, 1910-1911 körül
(Fotó: Müllner János)

5. kép Hollókő vára észak felől, 1910 körül
(Fotó: Müllner János)

Szécsényi László, családja utolsó férfitagjaként 1460-ban hunyt el. Gyermekai közül két leány élte meg a felnőttkort, *Hedvig* és *Anna*. Előbbi *Losonci Alberthez* (†1464–1466k) ment feleségül, utóbbit pedig guti *Ország Mihály* (1410k–1484) kiskorú fiának, Jánosnak szánta. A Gutkeled nemzetségből származó guti Ország Mihály a Magyar Királyság legfontosabb tisztségeit viselte pályája során, főkamrás, főkincstartó, ajtónállómester, majd *Mátyás király* idején az ország nádora volt 1458 és 1484-es halála között. A Tomaj nemzetségből származó Losonci Albert Nógrád vármegye ispánjaként működött, ő kifejezetten Szécsényi Hedviggel kötött házasságával került a vagyonos főurak közé.

1461. június 29-én *Hunyadi Mátyás* (1443–1490) király új adomány címén guti Ország Mihály nádornak és Losonci Albert ispánnak adta azokat a javakat, amelyek egykor Szécsényi László tulajdonát képezték. Egy évvel később a birtokba-iktatásról szóló bizonyáglevelet is kiállították, így a szécsényi uradalom, és vele a hollókői vár és tartozékai a két főnemesi család tulajdonába kerültek. 1480-ban az uradalmat a birtokosai megosztották, ennek során Hollókő egységében az Országoké lett. Ebből az időszakból csak kevés írott forrás tanúskodik a vár életéről, itt ekkoriban minden bizonnyal elsősorban az uradalmat irányító várnagy lakott, így a 15. század végén a köznemesi származású *Kalondai György*. Tudjuk azonban, hogy az ő tisztségviselése idején itt élt és halt is meg guti Ország Mihály nádor második házasságából származó *Zsófia nevű* hajadon lánya, aki az 1491. év elején a vár egy bizonyos, pretorium néven említett terében végrendelkezett.

Valószínűleg *II. Ulászló* (1456–1516) uralkodása idején újabb jelentős építkezésekre került sor a várban. Ez a korai eredetű hegyi váraink használatának ekkor az országban sok más helyen is megfigyelhető új, bizonyára a nemesi rendi öntudat egyik kifejezéséként értelmezhető divatjának tudható be – a régebbi erősségeket egyúttal igyekeztek uraik a modern igényeknek megfelelően lakhatóvá tenni. A korai várfalat a keleti és a déli oldalon két szint magassággal megemelték, valamint egy új szintet kapott az északi és a nyugati, a korábbi építkezések során már bizonyára átalakított falkorona is. A régi pártázatot elfalazták és új, ugyancsak pártázatos védőfolyosóval ellátott, azonos magasságú lezárást kapott körben a teljes várfal, melynek köszönhetően hatalmas, toronyszerű tömbként jelent meg az erősség.

Ez az eredeti méretében ránk maradt északi fal esetében egy, már az alsó szintről induló belső falköpenyezés megépítését tette szükségessé, amely eltakarta az északkeleti, emeleti lakótér ekkor elbontott kandallójának maradványait is. Új nagyméretű ablaknyílásokat törtek a falba, melyek közül számos a déli, északi és a keleti oldalon ma is látható. Bizonyára ezekhez köthetők a feltárások során előkerült, reneszánsz tagozatokkal rendelkező ablakkeret-töredékek. A magasabb várfal miatt szükségessé vált az ötszögű központi torony egy újabb szinttel történő emelése, melyet már a nyugati oldalról lehetett megközelíteni. Legkésőbb ekkor boltozhatták be a palotaszárnynak az alsó szintjét és a nyugati oldalon a második szint nyújtott alaprajzú terét is. Végül ekkor már talán teljesen beépítették, boltozott terekkel látták el a torony északi oldalán volt kis belső udvart.

A nyugati oldalon ekkor készülhetett el a külső falszoros teraszos tagolása, bizonyára raktárakkal, gazdasági funkciót betöltő terekkel történő beépítése. Közelebbről ma már meg nem határozható időpontban, a 15. század második felében vagy a 16. század elején, talán két építési korszakban kerülhetett sor az alsóvár bejáratí rendszerének átalakítására. A déli falban lévő ajtót elfalazták, előtte a farkasvermet feltöltötték. Helyette a délnyugati sarkon építettek egy nyújtott téglalap, illetve L-alaprajzú, kettős farkasvermes rendszerrel ellátott, felvonóhidas kaputornyot, melynek azonban csak falmaradványai, így az északi kapu kökeretének csonkjai és a híd-tengely perselykövei maradtak ránk. A torony déli folytatásában egy újabb falszoros épült, melyet délkeleten végül egy egyszerű kialakítású kapu zárt le. Valószínűleg közel ugyanebben az időben meghosszabbították a nyugati falszorost a vármag északi oldalán, egy hegyesszögű védőművet alakítva ki annak keleti végén.

Így alakult ki a jellegzetes, csigavonalban felfelé ívelő várforma, ahol a felvezető utat kapukkal és farkasvermekkel tagolták, megnehezítve ezzel az ellenség behatolását a belső várba.

Legkorábban ekkor kezdték meg az alsóvár udvarának a beépítését is, először egy két helyiségből álló épületet emeltek a déli oldalon, melyek bizonyára elsősorban gazdasági célokat szolgáltak. Korszorú, a tűzfegyvereknek is ellenálló védelmi rendszer kialakítására – hasonlóan a környék főúri erősségeinek többségéhez – azonban sem ekkor, sem az 1526. évi mohácsi csatát követő évtizedekben, nem került itt sor, a vár birtokosai kísérletet sem tettek modern ágyúvé-

dóművek emelésére. Esetleges külső palánkrendszerek felderítése még nem történt meg.

A vár 1552-ben *Ali* (†1557) budai pasa hadjárata során több más erősséggel, így Drégellyel, Bujjakkal, Balassagyarmattal együtt török kézre került – ennek eredményeképp vált a vármegye déli része a hódoltság részévé, míg Eger védői még megakadályozták Északkelet-Magyarország további vármegyéinek elfoglalását. Hollókőt az 1554-től ismert zsoldlisták alapján kezdetben közel 50, később csak átlagban 20 műsztafiz, azaz gyalogos és 1556–58-ban három topcsi, azaz tüzér védte, stratégiai jelentősége az oszmánok által elfoglalt területek bővülésével tehát csökkent.

A török uralom alatt Hollókő jogilag még a Losonci és a guti Ország család közös tulajdonában állt. *Losonci Zsigmond* és *Dóczy Katalin* fia, *Losonci István* (†1552) 1543-ban Nógrád vármegye főispánja volt. A főúr 1551-ben Temesvár kapitánya lett, abban az évben lezajlott török ostromot még sikeresen visszaverte, az 1552-es második ostrom idején azonban a vár elesett, Losonci hősi halált halt. Vagyonát fiúsított lányai, *Fruzsina* és *Anna*, valamint nevelt fia, guti *Ország Kristóf* (†1567) Nógrád vármegyei főispán örökölték. A főúr később királyi tanácsos, majd országbíró lett, 1567-ben bekövetkezett halálával kihalt családjának férfi ága.

A tizenöt éves háború kezdetén, 1593 augusztusának elején *III. Murád* (1546–1595) szultán hadat üzent *Habsburg Rudolf* (1552–1612) császárnak és királynak. Ezt követően a keresztény hadak megostromolták a török kézen lévő Fülek várát, a vár felmentésére érkező oszmán csapatokat pedig Romhány mellett megverték. Ezek után a füleki vár török védői feladták az erősséget, a hír hallatán pedig Drégelypalánk és Szécsény őrsége is kiürítette erősségeit, és azokat felgyújtva elmenekült. Visszakerült magyar kézre Divény, Salgó és Kékkő vára is. Hollókőt és Somoskőt *Prépostváry Bálint* (1540–1597) egri várkapitány tárgyalások útján szerezte vissza. A háborút lezáró, a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom között 1606-ban megkötött zsitvatoroki békét követően Hollókő mellett több Nógrád vármegyei visszafoglalt vár néhány évtizedig magyar kézen maradt. Feltehető, hogy a várban ekkoriban alakították ki az alsó várudvar keleti részén két újabb gazdasági helyiséget, amelyeket bizonyára tárolóként és istállóként használtak. 1663-ban, a nógrádi vár eleste után foglalták el másodszor is az oszmánok Hollókőt. Hozzájuk az eddigi kutatások alapján nem köthető érdemi építkezés, erősítés.

A vár sorsában 1683-ban a törökök Bécs ellen vezetett hadjárata hozott fordulatot, amikor az oszmánoknak sikeresen álltak ellent az egyesült keresztény seregek. Az azt követően megindított ellentámadás során a keresztény hadak Romhány térségében legyőzték a budai pasa seregét, majd visszafoglalták a Nógrád vármegyei várakat, köztük Hollókőt is. A bécsi ostrom után megindult az oszmán hódítók sikeres kiszorítása a Magyar Királyság területéről. Az 1699-ben megkötött karlócai békeszerződéssel Temesköz kivételével az ország területe felszabadult, majd az 1718-as pozsareváci békével az ország egész területén lezárult a török hódoltság időszaka.

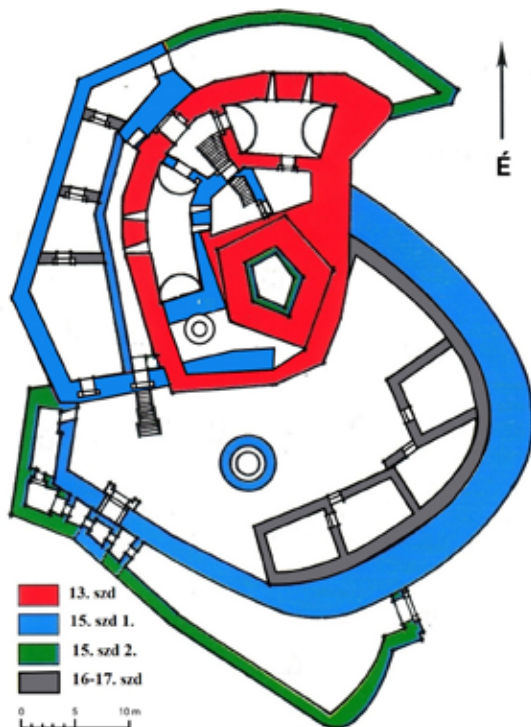
Amíg a szomszédos Szécsény vára fontos szerepet játszott a Rákóczi-szabadságharc idején, és 1705 őszén országgyűlést is tartottak a falai alatt, Hollókő vára nem szerepelt többet a hadi és a politikai eseményekben. Tudjuk, hogy az erősséget a 18. század elején négy helyi lakos őrizte. Az 1711. évi szatmári béke után azonban már nem használták, katonai jelentőségét elveszítette, lakásra nem volt alkalmas. S bár kifejezett lerombolására nem került sor – ezért is maradtak ránk jelentős magasságban falai – 1718-ban már romként említették, s állapota ezt követően évszázadokon át folyamatosan romlott. Különösen nagy veszteség a belsővár nyugati falainak pusztulása. Mivel a mellette, sőt a romok között is a következő évszázadokban a falu lakói rendszeresen legeltették állataikat, az erdő csak a legutóbbi évtizedekben foglalta vissza a vár közvetlen környékét, s szűnt meg a ma már csak archív fényképfelvételekből ismert lígates táj.

A 18. század elején két főnemesei familia, a gróf *Koháry* és a gróf *Forgách* család vetélkedése zajlott a szécsényi uradalomért, amelyhez Hollókő is tartozott. 1690 után gróf *Koháry István* (1649–1731) későbbi országbíró birtoka volt a szécsényi vár egy része, a másik, romos, keleti fele pedig a Forgáchok tulajdonában állt. 1724-re gróf *Forgách János Ádám* (1691–1735) sikeresen megszerezte az uradalom másik felét is a Koháryaktól, így a hollókői várom is véglegesen a Forgách család birtokába került. A grófi familia ekkor Szécsényben építette ki a középkori erősségből ma is álló, s múzeumként szolgáló reprezentatív kastélyát.

A jómódú köznemesi családból származó *Pulsky Ferenc* (1814–1897) 1846-ban vásárolta meg a Forgách családtól a szécsényi uradalmat, benne Hollókő községet a várral együtt. Az antik művészet és a régészet iránt érdeklődő jogász az 1848-ban az első felelős magyar kor-

8. kép Gótikus kandalló maradványai az északi palota 2. emeletén, 1983. (Fotó: Feld István)

9. kép Hollókő várának építési periódusai. (Szabó Renáta-Feld István)

mányban pénzügyminisztériumi államtitkár, majd a király személye körüli minisztérium államtitkára volt. 1849-ben emigrálnia kellett, csak 1866-ban térhetett haza. A kiegyezés után 1869-től 1894-ig a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója volt, amelyet európai rangú intézménnyé fejlesztett.

A hollókői várral, s annak történetével igen korán, már a 18. századtól foglalkozott a tudományos kutatás. Kiemelendő ezek közül *Mocsáry Lajos* 1826-ban megjelent megyetörténete és a Nógrád műemlékeit tudományos alaposággal először tárgyaló, 1954-ben napvilágot látott topográfiai kötet. A 19. században készültek a váromról az első metszetek és rajzok, melyek közül különösen értékesek *Bergh Károly* 1862-ben készített munkái (3. kép) – ő a magyar régészet atyjának is nevezett *Rómer Flóris* (1815–1889) munkatársaként járt ekkor a helyszínen. A 20. század elejéről pedig már nagy számban fényképfelvételek is ismertek a várról – kiemelendők közülük *Müllner János* fotográfus 1910 körül készített fotói (4–5. kép) – melyek segítségével képet alkothatunk magunknak falai fokozatos pusztulásáról.

1966 és 1969 között végezte el az akkori Országos Műemléki Felügyelőség *Kozák Éva* (1939–2016) régész irányításával a II. világháború után állami tulajdonba került romok feltárását (6. kép). A kutató számos tanulmányban számolt be megfigyeléseiről és a feltárás során előkerült leletanyag – főleg 15–17. századi cserépedények, kályhatarozékok, fém tárgyak – jelentős részét is közzétette. Az álló falak rendszeres vizsgálatára, az egyes építési periódusok pontosabb elkülönítésére, egykori ablaknyílások meghatározására ekkor azonban nem került sor, s erre az azt követő, több mint fél évszázad konzerválási, helyreállítási és kiépítési munkák során sem nyílt lehetőség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A. Kozák Éva: A hollókői vár ásatása. *Archaeologiai Értesítő* 99. (1972) 2:167-187.
- M. Kozák Éva: A hollókői vár. In: *Hollókő öröksége*. Szerk.: Dobosyné Antal Anna – Kovács Dezső. Budapest, 2013. 23–30.
- Komjáthné Kremnicsán Ilona: A hollókői vár rekonstrukciója. In: *Hollókő öröksége*. Szerk.: Dobosyné Antal Anna – Kovács Dezső. Budapest, 2013. 87–98.
- Nováki Gyula – Feld István – Guba Szilvia – Mordovin Maxim – Sárközy Sebestyén: *Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest-Salgótarján, 2017. 36-39.
- Hollókő vára*. Opitz Hereditas Aedificata. Épített örökség 1. Budapest-Hollókő, 2025.

A HOLLÓKŐI VÁR 60 ÉVÉRŐL

A vár és a falu történetét az erősség régészeti feltárásának vezetője, *Mezősiné dr. Kozák Éva* több könyvében és szakcikkeiben részletesen feldolgozta.¹ Eredményeit *Feld István* az álló falazatok helyreállítás előtti, tényleges falkutatás nélküli elemzésével néhány vonatkozásban pontosította.² Mindezek alapján tudjuk, hogy a szabálytalan alaprajzú, zárt tömegű erődítmény magja a 13. században épült. Teljes kiépítettségét bővítésekkel a 17. században érte el (1. kép).

Hollókő és vára a világ kulturális örökségének része. Magyarországi helyszínek 1985-ben kerültek fel az UNESCO Várományosi Listájára, ezek közül 1987-től Hollókő elsőként nyerte el Budapesttel ezt a kitüntető címet. A vár jelenlegi formája rom kompozíció, kiemelkedő idegenforgalmi terület, Észak-Magyarország várainak fontos eleme.

Főbb befoglaló méretei: az észak-déli tengely mentén 68 méter, a kelet-nyugati tengely mentén 51 méter. A főkapu bejárati szintje és a torony utolsó járósíntje között 122 métert kell hosszúságában, 27,5 métert magasságában leküzdenünk.³

A vár régészeti kutatását 1966-ban biztonsági okokból romtalánítás előzte meg. Folytatásként az alsó falszoros feltárt külső falának köpenyezése, a palotaszárny több mint 20 méter magas, bekötés nélkül álló északnyugati falának betonbol-

tozattal történő megtámasztása készült el, s a várrom villámvédelmet is kapott. Három esztendő alatt, ma már nem látható pótolhatatlan részleteit is dokumentálták az akkori Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) Tervezési Osztályának munkatársai.⁴ A vár szilárdsági állapotáról 1969-ben, habarcsanyagának vizsgálatáról 1972-ben készült szakértői jelentés.⁵

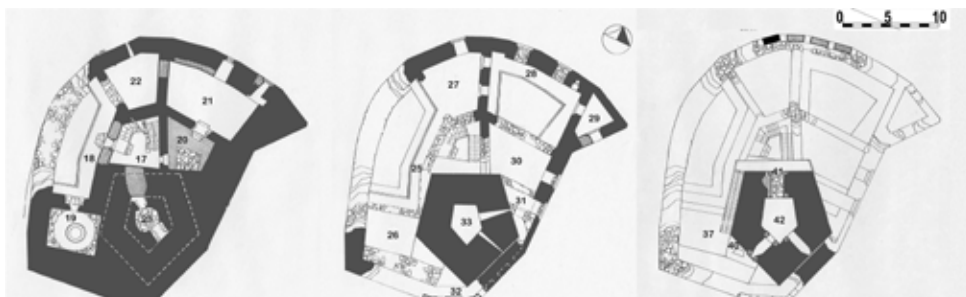
Magam először a régészeti feltárási munkák technikus résztvevőjeként kerültem kapcsolatba a várral, amely az ásatás után több, mint tíz évvel később, 1978-ban köszönt vissza hozzám, de ekkor már, mint tervező építészhez. Így a várnak nemcsak a köveit, falainak magasodását ismertem – melyek aszerint növekedtek, ahogy a régészeti munkások bontották el a földrétegeket –, hanem a nagyon gazdag leletanyagot is. Ekkor ismét kezembe vehettem régi régészeti rajzaimat, és az ásatások óta eltelt időben készült felméréseket, az életveszélyt elhárító, állagmegóvó beavatkozások leírásait. Végig járva a helyszínt, legfontosabbnak a csigavonalban tekeredő várfalak bekötéseit – illetve ezek maradványait – tartottam a masszívan

1. kép Hollókő, a vár alaprajza az építési periódusokkal. (Rajz: Kremnicsán Ilona)

2. kép Az alsóvár és a felsővár, I. szintjének alaprajza, 1978. programterv

3. kép Felsővár, II. III. IV. szintje, 1978. programterv

álló, ötszögű belső toronyhoz, hiszen a földemeknek csak lenyomatai voltak megfigyelhetőek. Megmaradtak viszont az alsó szintek boltozati indításai, a felsőbb szintek földemgerendáinak lyukai, küszöbkövek, ablakbélletek maradványai, járószintek konzolkövei. Már kezdetben az a gondolat, vagy inkább vágy élt bennem, hogy a valaha elképzelt teljességében látható lesz a vár.

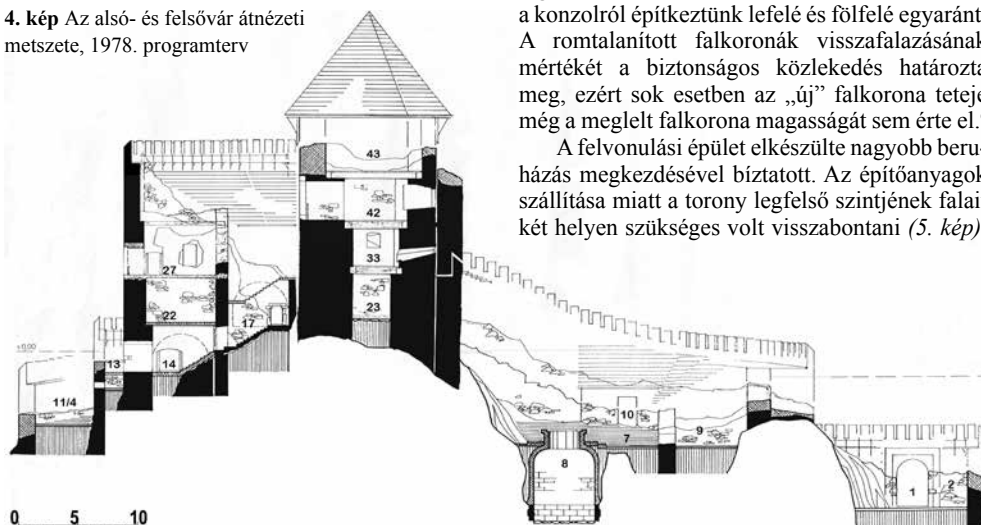
A VÁR HELYREÁLLÍTÁSÁT CÉLZÓ TERVEK, ÉS MEGVALÓSULÁSUK

Az 1978-ban készült első programterv (2–4. kép), engedélyezési- és kiviteli terv alapját a korábbi manuálékát is felhasználó felmérési rajzok képezték, s ezek alapvetően az eredeti falazatok szerkezeti biztonságát célozták meg. A falkoro-

nák málló részeit visszabontottuk, a használható kőanyagot a helyszínen tároltuk. A torony délkeleti fala előtt a 15. századi ráfalazás elbontásával kiszabadítottuk az épségben megmaradt 13. századi gyilokjárós várfal pártázatát, ugyanis ez a későbbi bővítés során emelt faltömb életveszélyesen levált a torony falától és kifelé dőlt. Az eredeti földémszintekben rejtett vasbeton koszorúkkal a felső vár magas falait a vármaghoz – azaz a toronyhoz – kötöttük. A konzolos körüljárók a felsőbb szintek megközelítését szolgálták, a várbelsőt és a környék hegyeit egyszerre láttatva. A középső falszoros nyugati szakasza a külső várfallal és a járószinttel együtt kiszakadt, elpusztult, így a falszorost lezáró kétszintes őrtorony maradványát meg sem közelíthettük. Ezt a járószintet folytonossá tettük egy széles vasbeton konzollal, melynek vasalását a sziklába fűrt és ragasztott hármastölcsavar-sorra szereltük. Erről a konzolról építkeztünk lefelé és fölfelé egyaránt. A romtalanított falkoronák visszafalazásának mértékét a biztonságos közlekedés határozta meg, ezért sok esetben az „új” falkorona teteje még a meglelt falkorona magasságát sem érte el.⁶

A felvonulási épület elkészülte nagyobb beruházás megkezdésével biztató. Az építőanyagok szállítása miatt a torony legfelső szintjének falait két helyen szükséges volt visszabontani (5. kép).

4. kép Az alsó- és felsővár átnézeti metszete, 1978. programterv

5. kép A vár nyugati nézete, levelezőlap, 1980.
(Fotó: Bakonyi Tamás)

A kivitelezők praktikus és költségtakarékos ötlete nyomán a torony tetejére acélszerkezetű futómacska került. Anyagdepóniát az alsóváron kívül a keleti oldalon, illetve a felső vár kis udvarán telepítettünk, így lehetett a legrövidebb útvonalon, a legkevesebb emberi erővel az anyagszállítást megoldani. A futómacska formája a torony tetején úgy hatott, mintha egy toronysisak tartószerkezete lenne. Az építészeti részletek, amelyek gazdagítják, teljesebbé teszik a helyreállításokat, a felsővár gótikus kökereteiben, a kandalló maradványában, a 13. és 15. századi pártázatokban, a torony lőrésablakaiban, csapóajtós kökereteiben, kaputornyainak maradványaiban, az alsó- és a felső ciszterna precízen faragott kőburkolataiban voltak jelen. A felsővár nagy pincéjének boltozati kiegészítéséhez minden paraméter ren-

6. kép A nyugati palotaszárnny falának statikai befogása körüljárókkal az eredeti járószinteket jelölve, 28. és 30. jelű helyiségek, 1996. (Fotó: Kremnicsán Ilona)

delkezésre állt, még a bejáratának faragott, élszedett kövei is megkerültek, nem volt kétséges a helyreállításuk. Az 1978-as, majd az 1983-as tervekben foglaltak 80%-ban megvalósultak, csak egyes födém kiegészítések és gerendafeljárók nem készültek el.⁷ A vár összes ismert helyiségét – szokatlan láncolatuk miatt – a feltételezett rendeltetésük alapján megneveztük és 1–45-ig beszámoztuk. (Lásd melléklet!)

Az 1994-es engedélyezési tervet 40 tervlapból álló kiviteli dokumentáció követte. Továbbá a „befejező munkák” című anyag az alsó falszoros és alsó udvar végleges tereprendezését, a ciszterna külső burkolatát, a 17. századi épületmaradványok és a 14. századi kaputorony maradványainak bemutatását, és a feljárat gerendalépcső készítéséhez szükséges tervek tartalmazta (1–10/2 jelű helyiségek). A középső falszoros konzolos járószint kiegészítőjét, a helyiségek 16. századi osztófalainak koronafalazását, a küszöbök, szárkódarabok beépítését, terepszint véglegesítését és a falszoros első szintjének megközelítését régészeti adatokra támaszkodva terveztük (11/1–11/6 jelű területek).⁸

A további tervek a felső falszoros járószintburkolatát, gerendalépcső készítését a felső farkasveremig (12–13 jelű terület); a felsővár I. szintjének munkálataiként pedig lépcsők, korlátok, padlóburkolatok és fém nyílászárók véglegesítését irányozták elő (14–16 jelű helyiségek); illetve a felsővár II. szintjének a 17–23 jelű helyiségeit érintették. Ezekben a terekben a palotaszárnny nyugati falának szövetében felfedezett hozzáépítések, falvastagítások vonalát az E-5 és E-6 alaprajzon ábrázoltuk.

A felsővár III. szintjének terveiben a feljáró falépcső megépítése, a körüljárók (6. kép) burkolatainak és korlátainak elkészítése, rácsok, fa ajtótokok elhelyezése, falkorona kiegészítés, vízgyűjtő kömedence faragása, a kisudvarból induló, a palota III. szintjét jelölő körüljáróra vezető lépcsőjének legyártása és elhelyezése szerepeltek, a 24–33 jelű helyiségeket fedve le.

A felsővár IV. szintjén (42. helyiség) a torony 13. századi bejáratához vezető külső gerendalépcsős felüljáró (7. kép) és a torony fagerendás födeme, a torony résablakainak fedése szerepelt a tervek között. A felsővár V. szintjén (43. helyiség) – ez egyben a torony legfelső, megemelt szintje – a belső feljárólépcsőt, a kibúvónyílást, az ajtókeret rekonstrukcióját és falkorona befejezési munkáit terveztük meg.⁹

Elkészült a vár díszvilágítása és kertészeti rendezése is. Ebben a periódusban sem sikerült a

7. kép Az öregtorony gerendalépcsős feljárata a 13. századi bejáráshoz, 1996. (Fotó: Zsitva Tibor)

gótikus és reneszánsz ablakok bemutatása, így ezek – a felsővár megjelenésében domináló elemek – csak tervek maradtak.

Impozáns ünnepségsorozat kíséretében 1996. augusztus 18-án (Ilona napon) megnyitották a várat a nagyközönség előtt (8. kép). Az ökörsütésre és az átadás utáni belső ünnepségre a kutatót, a tervezőket nem hívták meg. Igaz, az akkori illetékes miniszter kertész tervezőként olvasta fel a nevet, mókásnak találtam, de egyáltalán nem vettem rossz néven, sőt kitüntetésnek tekintettem, hogy *Őrsi Károllyal* és *Kiss Józseffel* egy lapon említett. Kitorolható emlék bennem az a látvány, ahogy a várra kíváncsiak tömege nemcsak az erősséget magát, de az ellendombot is teljesen ellepte.

A 2001-es esztendő és a Széchenyi-terv új lehetőségeket kívánt nyújtani a vár helyreállításához. A Széchenyi-terv részét képező „Várprogram” Boldogkő, Csesznek, Csobánc, Diósgyőr, Füzér, Ozora, Regéc, Siklós, Sirok, Somló, Szigetvár, Szigliget, Szécsény és Vaja várainak társaságában Hollókő várának rekonstrukcióját is ki-

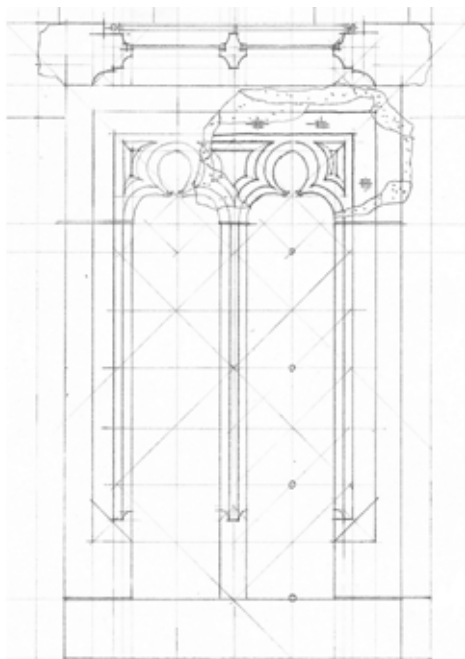
emelt beruházként szerepeltette. A várprogram célját ebben a tervben az alábbiakban rögzítették: *„Hollókő várának régészeti feltárása, tervezése, helyreállítása az 1966-os esztendőől harminc évet ölelt át. A romjaiban is impozáns építmény minden építési periódusából őrzött meg részleteket. A kutatás eredményeire támaszkodó tervek több ütemben készültek. (1978, 1983, 1994) ... A rekonstrukció befejezésével az ország egyetlen teljes valóságában bemutatható vára lenne. Javaslatunk a teljes rekonstrukció elkészítése belső berendezésekkel együtt.”*

A várprogram alapján 2001-ben elvi építési engedélyezési terv született, mely magába foglalta a várhegy környezeti-rendezési tervét, a közelben előkerült középkori templom falainak bemutatását, patakpartot, kerékpárutakat, strandot, hagyásfás legelőt, szabadtéri színpadot is beleértve. A 2004-es esztendőben engedélyezési terv született.¹⁰ A terv tartalmazta az alsóvár kéthelyiséges kiállítótere mellett a 17. századi épület fedését, a vastag külső várfal megemelését, – ezen a várfalon belül rejtett vízesblokk tervével – a gyilokjárós rekonstrukciót a felsővár keleti falán található csatlakozási lenyomat alapján, továbbá a felsővár II. szintjén a lakóterek rekonstrukcióját. A torony lefedésének kérdése ekkor is nyitott maradt, az engedélyezési terv csak a torony lépcsőjének cseréjére szorítkozhatott. Ebből a tervből semmi sem valósult meg.

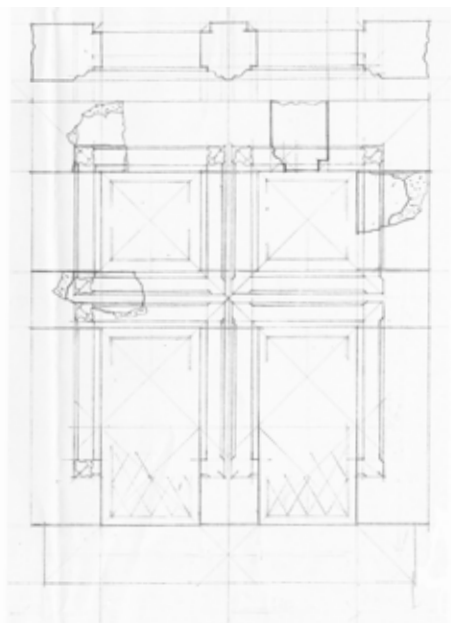
A Hollókőért Közalapítvány 2004-ben szakmai konzultációt hívott össze. Az Ófalu és a vár helyzetének kettős értékelését, ezek nem párhu-

8. kép Délkeleti homlokzat, 1996. (Fotó: Zsitva Tibor)

9. kép Gótikus ikerablak elveszett kötőredéke alapján szerkesztett rekonstrukció. (Rajz: Kremnicsán Ilona)

10. kép Reneszánsz kötőredékekből szerkesztett ablakrekonstrukció a felső ciszterna fölötti helyiség déli homlokzatáról. (Rajz: Kremnicsán Ilona)

zamos fejlődését állítva szembe, tett javaslatokat új hagyományörző világörökségi forgatókönyv megalkotására, a falu lakossága és a vár működése harmonizálására tett első lépésként.

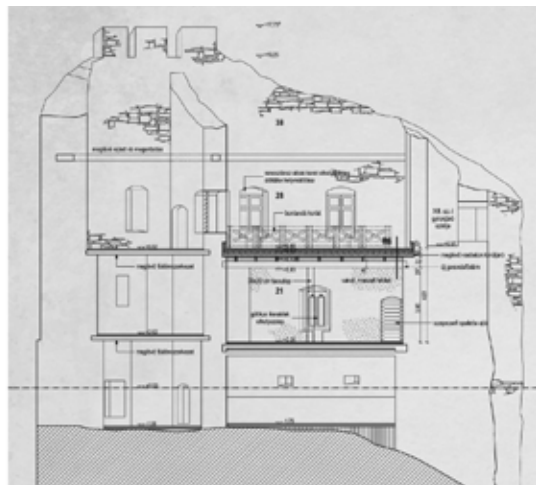
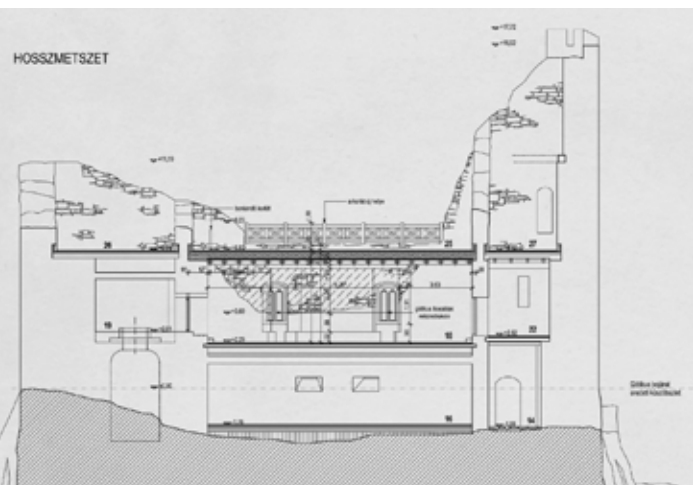
A 2009-es esztendőben a műemlék fenntartathóságának kérdése, az innen előkerült leletanyagok megismerésének igénye, a település vezetőinek szándéka és a folyamatos tömeges érdeklődés miatt ismét felszínre került a rekonstrukció kiteljesítése. Ezért az UNESCO előzetes állásfoglalásának megszerzéséhez tervet készítettünk magyar és angol nyelven. A terv lényege az újabb térélmények létrehozása mellett a romkompozíció megtartása volt.¹¹ A kiépítéssel, tovább építéssel kapcsolatos feltett kérdésekre választ nem kaptunk.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a várrom most már sziluettségében elfogadottá vált, de ha belegondolunk, ez a kompozíció esetleges, mert a szakaszos helyreállítási periódusokat a pénz szűkössége határozta meg és egyúttal erősen korlátozta. Példákat említve, az alsóvárat bezáró vastag fal építése egy munkaközi falegységnél maradt abba; a kivitelezés technológiája miatt elbontott falszakaszok a torony legfelső szintjén

nem épülhettek vissza, a felsővár délnyugati, leomlott sarokfala sem épült újjá, a gótikus ikerablak-rekonstrukciók, a reneszánsz kötőredékek alapján készíthető ablakkeretezések sem valószínűsíthetők meg (9–10. kép).

Kivonat a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Világörökség Magyar Nemzeti Bizottság Títokarságának ekkor kelt válaszából: *...” már ebben a kezdeti fázisban is mindenképpen érdemes annak alapos vizsgálata, hogy a tervezett változtatások hatása érinti-e, és ha igen, milyen mértékben a helyszín Kiemelkedő Egyetemes Értékeit. Ebből a szempontból is indokolt, hasznos lehet ha nem csupán bemutatott kiépítős változat az elemzés tárgya.”* Kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy szabad-e ezt az eddigi, tudásunkat nem tükröző átmeneti állapotot befagyasztva védeni és a romhoz többet nem hozzányúlni a Világörökség Egyezmény Végrehajtási Irányelve 172. pontjára hivatkozva? Vagy tudományos anyaggal, tervekkel alátámasztott, műszakilag is fenntarthatóbb állapot létrehozását kell szorgalmazni minden lehető fórumon?

Ugyanakkor, 2009-ben építési engedélyezési tervet is készítettem. Indulásként visszatértem a

11. kép Metszetek a palotaszárnyon keresztül, előterv 2009.

képzeletben élő, 17. században még működő várhoz, mint építményhez. Összeszedtem minden ábrázolást, fényképet, publikációt, amiről tudomásom volt, analógiákat gyűjtöttem, felkerestem dr. Mezősiné Kozák Éva régészt, akivel közösen ismételtén végig elemeztük a várat. A régészeti leletanyag – a faragott kőanyag kivételével leltározás nélkül, de folyamatosan került be Szécsény *Kubinyi Ferenc* Múzeumának raktárába. A faragott kővek míves darabjai őrzés hiányában elvesztek, szerencsére többségük felmérésre került. A múzeum felújításának idején, 2005-ben a régésszel együtt végig jártuk a kőtarat, a hollókői kőanyagot, sajnos, azonosítani nem tudtuk. A várból származó kerámia, fém, üveg elemek leltározása, az előkerült magvak bevizsgálása ugyanakkor példamutatóan megtörtént. Megállapítottuk, hogy a gazdag régészeti leletanyag a közeli város múzeumának raktárában porosodik, nem a várat gazdagítja.

A természetes elhasználódás, az időjárás viszontagságai különösen a vár legkorábbi magját, a fedetlen tornyot veszélyeztették. Ekkor is úgy véltük, a torony lefedésével, az alsóvár és felsővár hitelesen rekonstruálható helyiségeivel műszaki biztonságot nyújtanának a vár értékes területeinek. Az évente idelátogató 55–60 ezer embernek pedig többrétűen, korszerűen használható élő múzeumot teremtenénk.

Az alsó- és felsővár belső tereinek, udvarainak összessége ~2000,00 m²-t tesz ki, ebből fedett tér csupán 190,00 m² volt, ami még a 10%-ot

sem kitevő mennyiség. A terv további térfelületeket, a vízvezető rendszer kiépítését, a torony belső megépítését célozta, de felvetette lefedésének és a teljes rekonstrukciónak lehetőségét is.

Ahogy az építési periódusok és a helyiségek funkciói finomodtak, letisztázódtak, erősödött bennem az a gondolat, hogy igenis kiépíthető ez a vár kaputornyostól, pártázatos – gyilkjárós várfalastól, palotástól, kápolnástól, tornyostól, a középkori élettereket megidézve. A „hogyan” az külön tervezőt próbára tevő, alázatos munkára fogó kérdés.

A kilenc darab tablón prezentált előterv az Országos Tervtanácson nagy érdeklődést váltott ki (11. kép). Az opponensi értekezésekben megfogalmazott, a vár helyreállításának jövőjét célzó véleményekből idézek: *Bugár-Mészáros Károly, építész: „A Hollókői Vár helyreállítása mindig a rendelkezésre álló anyagi források állomásainak függvényében haladt előre és meg-megállt. A jelen állapotában a vár a látogatói számára értelmezhetetlen falak sorozata, holott a középkori várak elsősorban az országnagyok otthonai, másodsorban értékeik őrzői... A hollókői ötszögű ... torony szinte teljesen ép fafödémű épület, amely magas tető nélkül nem maradhat ... A tervező, Kremnicsán Ilona ... Kozák Éva régésszel együtt megvizsgálta a kőfaragvány -műrészletek lelőhelyeit, azok ballisztikailag meghatározható eredeti helyeit, és a tervező az ablaktöréseket rekonstruálta ablakkökeretté, és beillesztette a palotatestek megfelelő nyílásaiba. Ezzel minőségi*

előrelépés történt... Jól meghatározhatóak a helyiségsorok funkciói és középkori ábrázolásokat követve azokat berendezés modellezéssel lehet teljesen érthetővé és népművelővé tenni. A tervdokumentáció felvonultatja a nagyszámú régészeti leleteknek a vár háztartására vonatkozó leletpéldáit, amelyek a konyhák, az ebédlő, a kovácsműhely vagy a fegyvertár felszereléséhez adnak hiteles forrásokat.”

Erő Zoltán, építész: „Az elvi rekonstrukció szintjén igyekeznek megadni a régészeti, építészettörténeti, építéstörténeti tudás összegzését, a tervjavaslat szintjén felvetik a rekonstrukciós törekvések, a műemlék-bemutatók lehetőségeinek kérdéseit... a bővebb beavatkozással járó terv... a toronysíkok kiépítését célozza. Ez a megoldás döntően megváltoztatja a várrom sziluettjét, a rom karakterét, a vár táji megjelenését... A beavatkozás egy újabb romkompozíciót hoz létre – látványosabbat, harmonikusabbat, büszkébbet... Legyen kérdés azonban az, hogy mindentől a hely,

a régió tényleg szerencsésebben tud-e részt venni a nemzeti önazonossággal rendelkezés vagy épp a kulturális turizmus versenyében ...”

A tervtanácsi határozat végül csak hét önálló terület tervezésének adott zöld utat: 1. Az alsó falszoros jegyárusító pavilonja a kovácsműhely helyén. 2. Az alsóvárban a 17. századi két helyiség térlefedése. 3. A felső falszoros kapuzatának kiegészítése. 4. A felső kaputorony kiegészítése. 5–6. A felső ciszterna előtti helyiség és a mestergerendás terem rekonstrukciója a palotaszárnyban, gótikus és reneszánsz ablakrekonstrukciókkal. 7. A toronybelső új lépcső- és fagerendás födémrendszerének elkészítése. Az építési engedélyt ez a terv megkapta, de kiviteli tervben már nem folytatódott a történet.

Egy újabb, 2015-ben készült tanulmány a célirányosan gyűjtött működő objektumok funkcionális elemzését és az építészeti lehetőségek példáit képes formában vonultatta fel, a hollóközi vár teljes rekonstrukciójának előzetes vitaanyagához. A szakmai egyeztetésen Feld István és Juan Cabello régész, Zsanda Zsolt műemléki előadó, Láng Éva, Péter Hunor projektért felelősök, továbbá dr. Komjáthy Attila építész fejtették ki véleményüket. A tanulmányt Kremencsán Ilona, Fehér Zoltán, Oliser Krisztina építészek, mint szerzők ismertették. A 2009-es engedélyezési terv ekkor, 2014-ben és 2015-ben formálódott kiviteli tervekbe.

ARÉSZLEGES REKONSTRUKCIÓ CÉLJA ÉS A TERVEZÉS SORSA 2016 ÉS 2019 KÖZÖTT

Az egymáshoz közvetlenül nem kapcsolódó tervezési területek határait, egységeknek nevezve, folyamatos számozással, 1–16-ig láttuk el (12. kép). A tervezés célja a hitelesség megőrzésén túl olyan terek létrehozása, melyekben megvalósulhat a lelőhely és a leletek találkozása. Ezek a kiegészítő, állagmegóvó tervek abba a fejlődési sorba tartoznak, amely a falu életében – épületeiben is – szükségszerűen bekövetkezett. Ilyen például a római-katolikus templom bővítése sekrestyével, a modern faluház megépítése, a védett falu felügyelt modernizációja, a játszóterek, a 21. századi szálloda, szabadtéri színház stb.

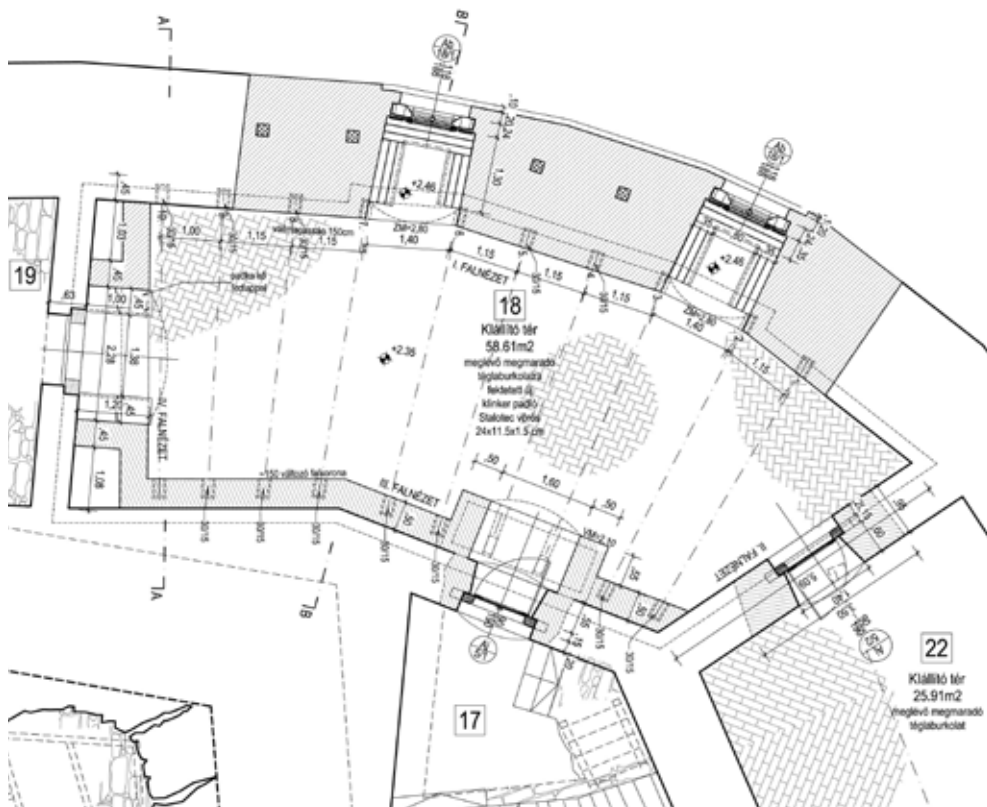
Az engedélyezési terv a bejárati kaputorony, a farkasvermes kapuzat és az öregtorony magas tetős tömegi rekonstrukcióját, továbbá a palotaszárny III. szintjének terveit tartalmazta, felmérési és tudományos dokumentáció kíséretében a 3-as, 4-es, és 9-es 16-os egységeket lefedve.¹²

12. kép Alaprajz a tervezési egységek jelölésével.

Jelzés nélküli területek: 1978. 1983. 1994.

Piros jelzésű egységek: 2014.

Zöld jelzésű egységek: 2016–2019

13. kép 5-ös egység, palotaszárny 18. jelű helyiség alaprajza, 2014.

A Magyar Turisztikai Ügynökség Egyedi Projektek Menedzsmentjeiért Felelős Igazgatósága 2018. június 7-én megbeszélést hívott össze, melynek eredményeként a már engedéllyel rendelkező, kiviteli tervi feldolgozás leállításra került. Az új engedélyezési tervben az öregtoronyt és a palotaszárnyat rejtett lapostető fedte. Az alsóvár két tornya pedig védőtetőt kapott. A várfalak pártázatos-gyilkjárós tervei nem kerülhettek dokumentálásra.¹³ A 2018-as módosított engedélyezési- és kiviteli tervbe ezek a javaslatok épültek be.¹⁴ A 9-es és 16-os egységeket tartalmazó 2019-es II. számú Módosított engedélyezési terv előzménye az volt, hogy a Miniszterelnökség Építészeti és Építésügyi Helyettes Államtitkársága ismételt műemléki konzultációt hívott össze.¹⁵ Az indok: az ötszögű öregtorony 2,5–3 méter vastag 16–20,5 méter magasodó falazatai 400 év óta fedetlenek, áznak. A szakvéleményekben megállapítottak¹⁶ és az üzemeltető gyakorlati tapasztalata alapján ennek a speciális építménynek a csapadékvíz elleni védelmét hosszú távra kell megoldani, amit a rejtett lapostető nem biztosít megnyugtatóan, ezért magastető tervezése indokolt, a bejárati kaputorony és az öregtorony tekintetében.¹⁷

Az 1-es egységben, az alsó falszoros kapuja mögötti kiöblösödésében (hajdan kovácsműhely, loállások helye lehetett) jegypénztári árusítóbódé állt, esetleges megjelenése, kis alapterülete avulttá tette. Az ide tervezett új építmény a kiszögellésbe simul, beton pontalapokon áll, tölgyoszlopos, fedésének gerendázata kőkonzolokra támaszkodik. Hőszigetelt falazatának mindkét felülete deszkaborítású. Nyeregterejét természetes pala borítja. Nyílásai fa spalettát kaptak, nyitottan reklámhordozóként szolgálnak.

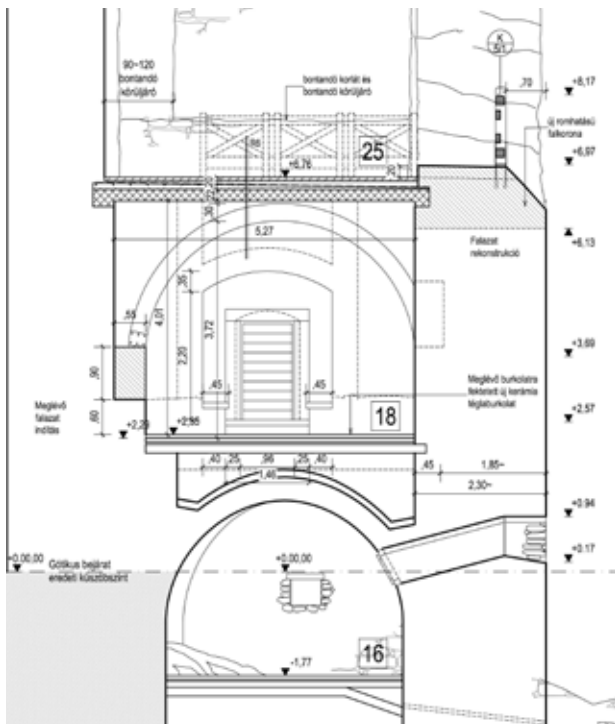
A 2-es egységben, az alsóvár 17. századi, két helyiségből álló kiszolgáló építményének falait tovább magasítva tömegrekonstrukció készült. A nagyobb alapterületű helyiség interaktív bemutatótér, a kisebb raktár, kelléktár funkciójú. Az alaprajzi kiterjedésen túl a járószintekben a 10/1 helyiség bejáratának küszöbkövében és a 10/2 helyiség ajtajának helyében lehettünk biztosak. A meglévő kőfalazatokhoz vb. csonkokkal csatlakoztunk, a ráfalazás kisebb falvastagsággal készült. Vízszintes összekötőként két magasságban vb. koszorú fut. A nagyobb tér fafödémrel, a kisebb üres fedélszékkal tervezett. Az új fénynyereg tetők – előtétovel – a megemelt külső várfalhoz

csatlakoznak, pikkelyes természetes palafedésűek. Az ablakok ráccsal, spalettával védettek. Az ajtók rácsai csupán tervek maradtak.

A **3-as** egység, az alsóvárat a középső és felső nyugati falszorost elválasztó várfal és kapuinak terve. A korábbi, 1994. évi helyreállításnál a fal-koronának nem a terv szerint készültek el az anyagi forrás hiánya miatt. A kelet-nyugati irányú zárófalat a sarok megemelésével és a két kapuzat kiegészítésével kívántuk most hangsúlyozni. Az alsó nyílást, melynek küszöbkövét a kutatás hozta felszínre, kökeretezéssel, zárható fémszerkezetű nyílászárnyal terveztük. A felső kapu kettős falazatának hiányzó boltozatát kiegészítettük, negatív kávájába fémabroncsos gerendatökos tömör kapu került. Az alsó udvarból a felső falszorosba vezető gerendalépcső megmaradt.

A **4-es** egység, a felsővár 13. századi ülőfülkés bejárati kapuépítményének (13. jelű helyiség) kiegészítése, fedése. A térélményen túl a felsővár biztonságos zárását, bejárati kapujának időjárás viszonyosságaitól való védelmét is szolgálja. Az eredeti kapuszárkó maradványa, a kis nyílással ellátott farkasverem falazata, a korábbi helyreállításból származó gerendalépcső, pallóburkolat javításra és új felületi kezelésre szorultak. A kétszárnyú acélkapuzat helyére új gerendatökos, kazettás ajtólapos, kovácsolt vasalattal felszerelt ajtó került. A farkasverem kötökos belépőajtaja, spalettás hasított pácás ablakai is új tervezésűek. Fedése félnyereg ácsszerkezeten pikkelyes természetes palafedés.

Az **5-ös** egység, a három alsó, összefüggő helyiség terét foglalja magába. A palotaszárnny 1. szintjén a felső ciszterna közvetlen közelében a 18. jelű helyiség egyes feltevések szerint konyha funkciót tölthetett be. A boltozatindítások a bélésfalazással együtt jelezték a második nagy építési periódust (13–14. kép). A tér két végén falazott boltszakasz jelzi a boltozat ívét, indítását, majd a nagyobb alapterületen háromrétegű íves palló keretállásokban folytatódik a boltozat bemutatása (15. kép). A tér szerkezeti fedését vasbeton födém adja, a korábbi körüljáró szintjében. A műhelyben készült kilenc darab keret két-két fő részét helyszíni ékeléssel kötöttük össze, a vb. födém elkészülte után ahhoz rögzítve. A kővállakhoz fémlemez persellyel csatlakoznak a kerektek. Részben összefüggő boltozati felületet imitál a hézagos deszkaborítás. A járószintet a belső kisudvari – 17. jelű helyiség – küszöbköve, a ciszternás 19. jelű helyiség és a 22. jelű helyiség (kamra) járószintje határolta be. Ablakainak méretét a gótikus ikerablak töredékeiből kiser-

14. kép 5-ös egység, palotaszárnny 18. jelű helyiség, keresztmetszet 2014.

15. kép A palotaszárnny II. szintjének fadongaboltozatos, 18. jelű helyisége. (konyha) (Fotó: Kremncsán Ilona)

16. kép A palotaszárny II. szintjének 21. jelű, mestergerendás helyiség ülőfülkés ablaka, 2015.
(Fotó: Kremnicsán Ilona)

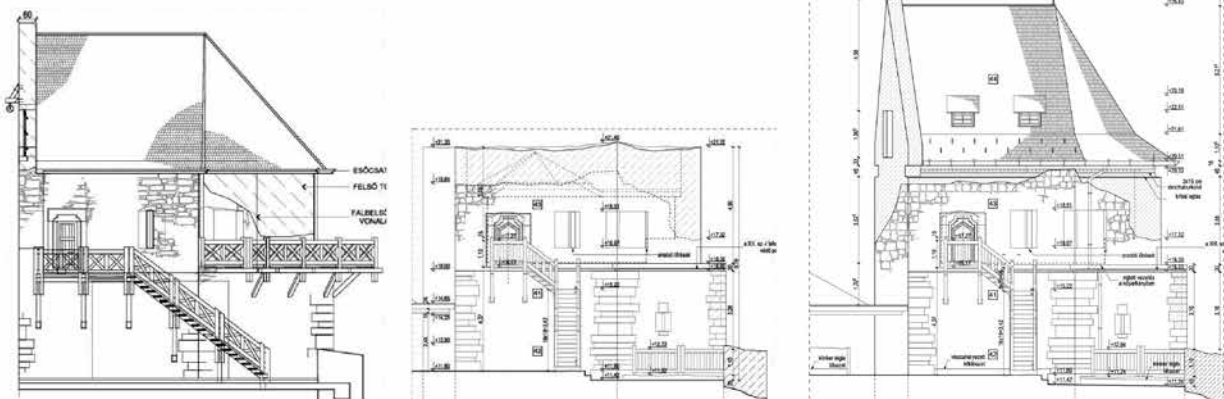
keszthető nyílás adta, helyét pontosan nem ismerve, a meglévő falcsonkok közé tűztük ki. A három egymásba nyíló helyiség kútház, konyha, kamra funkciók bemutató tere.

A **6-os** egység a palotaszárny II. szintjének legépebben megmaradt terének kiegészítését tartalmazza. A 21. jelű helyiség hálóterem lehetett. Nyugati fala az ülőfülkés ablakkal (16. kép) és a keskenyebb nyílásával (ez árnyékszék bejárata lehetett), az északi falon lévő mestergerenda helyé-

vel, vakolatmaradványaival, teljes magasságában eredeti. A déli és keleti fala csak részben maradt meg épségben. A tér kiegészítéséhez ezek a paraméterek elegendőnek bizonyultak. Az 1994-es terv alapján készült körüljáró síkját kiegészítve, új vb. födémmel zártuk a teret. A mestergerendás-fiókgerendás deszkaburkolatos szerkezet független a vb. födémről. Padozatának téglaburkolata megmaradt, az ablaktok üvegezett szárnyakat kapott, bejárati ajtajának helyét, méretét a funkcionalitás és a 20. jelű helyiség boltozati válla határolta be. A nyílászárókra részlettervek készültek. A középkori vakolat maradványainak helyszíni restaurálását, rögzítését előírtuk. Az oldalfalak, fülkék vakolatot, meszelést kaptak volna. A 21. jelű helyiség fedésével a palotaszárny III. szintjén a 28. jelű helyiség teljes alapterületében, mint „tetőterasz” bejárhatóvá vált.

A **7-es** egység terve a torony 13–14. századi födémszintjeinek bejárhatóságát irányozta elő. Az egyetlen felső bejárathoz vezető lépcső elkészült ugyan, de belső tere megközelíthetetlen maradt. A legalsó szint szabálytalan köralaprajzú. A falazat két rétegének találkozását – az újkori rábontást meghagyva, és a szabálytalan falazatban rábontva – bemutattuk. Bemutatótérként szolgál, járható üvegfüdeme betekintést enged, hágsóval közelíthető meg. A II. és III. szint járófödeme fagerendás, a nagy belmagasságot karzatos lépcsővel hidaltuk át. A lépcső „orsófala” függőlegesen végigfutó összeabroncsozott gerendákból áll. A palló lépcsőfokok, gerendára támaszkodó, részben kőfalhoz fogott, acéldoboz szerkezetre szereltek. A legfelső 15. századi szint ideiglenes

17. kép 9-es egység, az öregtorony fedésének variációi, 2016-2019.

létrája közcélokat nem szolgált, később elbontásra került. A torony II. és III. szintjének két-két darab résalakú nyílása fa spalettás zárást kapott, a törtkarú lépcsőről megközelíthető, alsó-felső osztású fa spalettái jól kezelhetőek, télen védelmet nyújtanak.

A **8-as** egység a középső falszoros északi falának megerősítésére adott megoldást. Itt három egymástól független helyen kimosódás következtében kiromlás keletkezett, a járószint beomlott. A statikai szakvéleményen alapuló tervet megelőzte a „régészeti lelőhelyet érintő örökségvédelmi engedélyezési kérelem.” Drénezés és alapozás kiegészítése készült. A helyszíni bejárás kiterjedt a 11/1–11/6 jelű területet határoló fal alapozásának és a szikla nehezen megközelíthető kapcsolatának kutatatlan külső homlokzatára. A 11/1 szakasz falában, szabályos, kürtöszzerű kőjáratot fedeztünk fel, funkcióját, felső végződését nem ismerjük. Irányával megközelíti a régész által, a XXVII. szelvényben feltárt cölöplyukakkal körülvett köralakú kőalapot.

A **9-es** egység az öregtorony két felső szintjét és fedését érintette. A 42-es helyiség teljes egészében, bejárati ajtajának méretével, rekesztő gerenda helyével, ülőfülkéjével, résnyílásaival a 13. századot idézi. A bejárati homlokzat északnyugati sarkának egyik kváderkövén vésett kőfaragójel látható. A megközelítés a lépcsős udvarból fahídon át lehetséges. Ugyanerről a hídról közelítjük meg a palotaszárny 36. jelű kilátóteraszát is. Az 1994-ben épült külső gerendalépcső elbontásra került.

A 43-as helyiség csapóajtajával, két lőrésablakával, nyugati sarkában több, mint négy méter magas nyugati falában maradt ránk. A kiegészítő kőfalazatokat kisebb falvastagsággal, homlokzatonként három-három ablakkal terveztük.

A legtöbb vitát a torony fedésének formai kialakítása váltotta ki (17. kép). Az oromfala megoldást két műszaki adottsággal indokolhatjuk. Az egyik, hogy a szabálytalan ötszög alakú torony csak két sarokélében fut függőlegesen végig az eredeti és a bővített építésen is. A másik pedig, hogy a fedélszék kiszerkesztése legszabályosabban így lehetséges.

A kilátóteraszról induló osztófalra támaszkodó új lépcsősor vezet a torony legfelső szintjére (18. kép). A zárófödém vasbeton födém adja, a padlástérbe vezető falépcső helyét felgerendázattal keretezett kiváltás biztosítja. A födém alsó síkja deszkaburkolatú, kazettás kivitelű. A fedélszék a födémről független, vízcsendesítővel ellátott, főállásaiban ollós szerkezetű, három magasság-

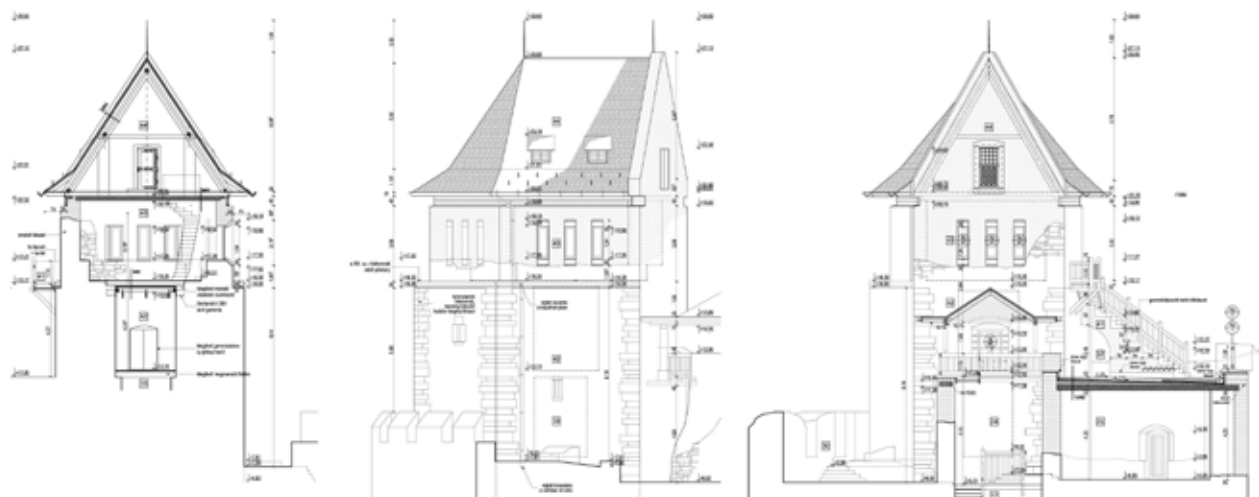
18. kép Feljárt az öregtorony legfelső szintjére, 2025.
(Fotó: Kremncsán Ilona)

ban szelemennel merevített. Oromfala kőből való, két belső erősítő pillérrel (18–20. kép).

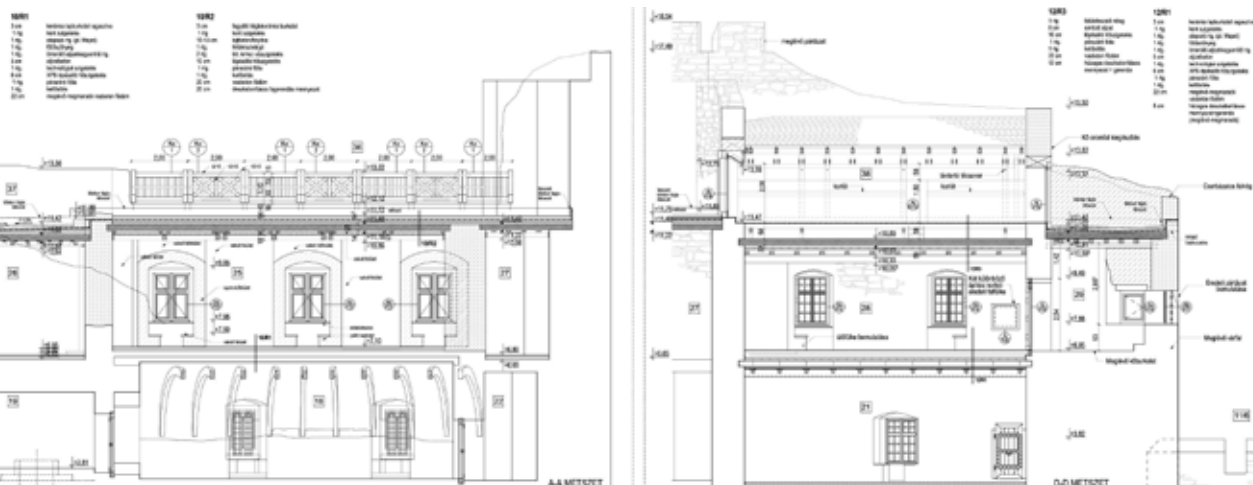
A palotaszárny **10-es, 11-es, 12-es** egységeinek terveit foglalja magába a következő egység. A felsővárnak ezen a szintjén volt csak tervezhető összefüggő kiállító térsor. Az alaprajzi kontúrokat a felsővár II. szintje adta. A belmagasságot a 26-os helyiség délnyugati, eredeti falsarka – 1965-ben

19. kép A torony fedésének kezdete, 2021.
(Fotó: Sziovicza Péter)

20. kép 9-es egység, az öregtorony fedésének rekonstrukciója, metszet, homlokzatok, 2019.

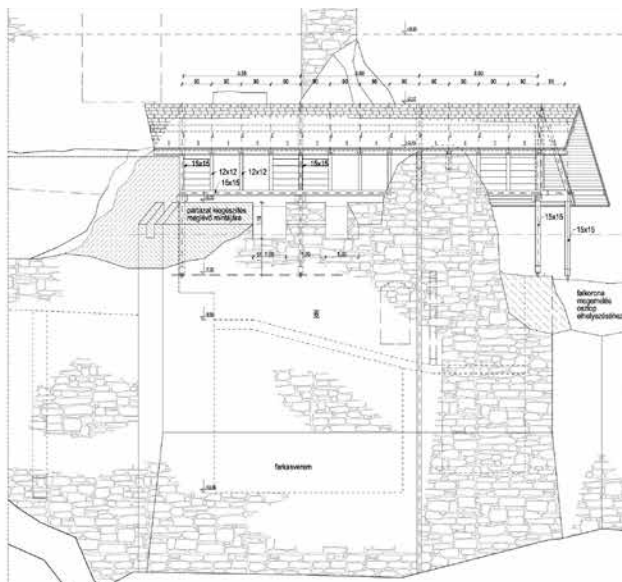
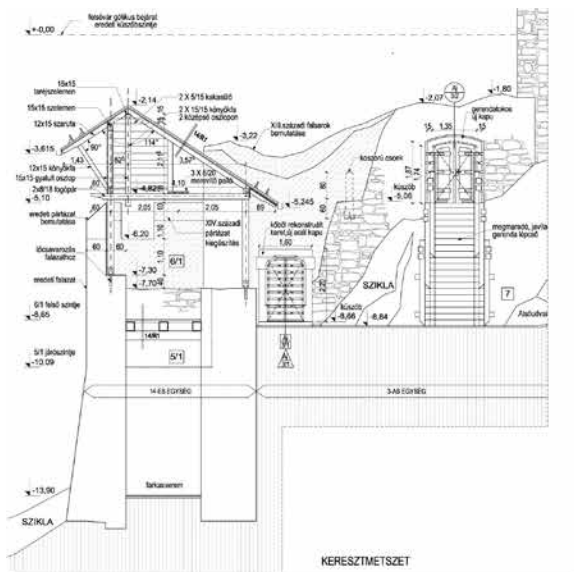

21. kép 10-11-12-es egység, a palotaszárny rekonstrukciós terve, III. szint, hosszmetsetek, 2019.

még a jelenleginél is magasabb volt – és a nyugati oldal 27-es helyiségének födémleánya pontosan adta meg (21. kép). A 25-ös helyiség térformálásánál ezeket a paramétereket használtuk, nyugati ablakai feltételeztünk, méretüket az időközben eltűnt reneszánsz kőtörödékek rekonstrukciójából és a szomszédos helyiség kávémezeiből határoztuk meg. A 26-os helyiségből kilépve a 13. századi járószinten a korai pártázat mögött végigsétálva a felső udvarba jutunk, ahonnan a 28-as és 29-es jelű helyiségeket érjük el. Az

új tereket vb. födémmel zártuk, alsó síkjukon fakazettás díszítéssel. A 12-es egység 28-as helyisége – díszteremként szolgálhatott – nyugati fala két ablakával, teljes magasságában eredeti, fal szövetségében két nagy építési periódus lenyomata látható, a gótikus kandalló töredékében, és a falifülke két különböző falsíkjában és méretében. Ez a terem manzárdos félnyeregfedést kapott, a tetőtere installációs raktárként szolgál.

A 29-es helyiség hálólhely, örhely egyaránt lehetett, köpadlóját régészeti feltárás hozta fel-

22. képző 14-es egység, belső kaputorony keresztmetszete és nyugati homlokzata, 2019.

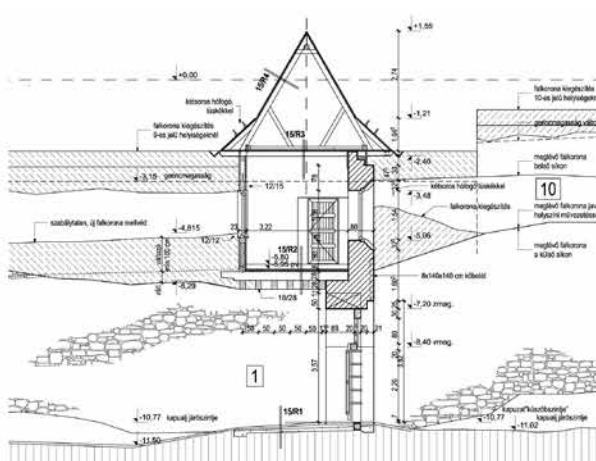
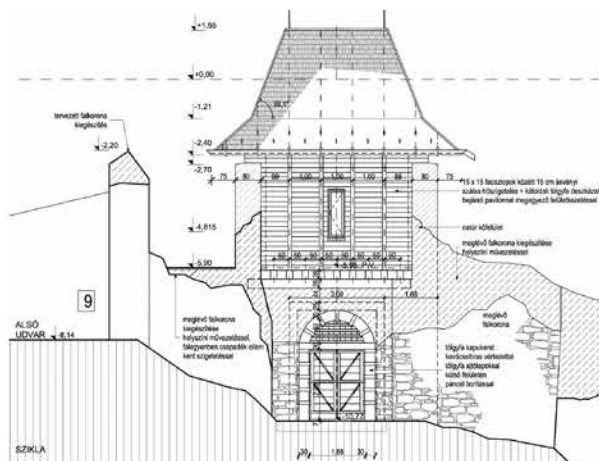
síne. Az ívelt sarkánál a 13. századi pártázat három eleme maradt meg, ennek méretét követve ablakokat helyeztünk el, így bemutatva ezt a részletet. A 10-es egység zárófödeme kilátórészként funkcionál. A 11-es egység a belső udvar lépcsőfeljáratának bővítését tartalmazza.

A 13-as egységnél a várfalak ezen szakaszán eredeti pártázatok és eredeti lőrések is megmaradtak. A fa ácsolatot három szinttel terveztük. Az első szintről három, a második szintről egy lőrés közelíthető meg, a középső falszorost övező várfalon végigfutó gyilkjáró maradványának egy szakasza található. Az utolsó szint az eredeti pártázatok járószintjét adja. A vár ezen területéről a falu felé egyedülálló rálátás nyílik.

A 14-es egységnél az alsóvár belső kaputoronyának 5-ös és 6-os helyiségeinek helyreállításánál figyelembe vettük, hogy meglévő falai, nyílásai, pártázata három különböző 14–15. századi periódusból származnak. Az alsóvár legmagasabb eredeti falazatai itt maradtak fenn, rejtve a legmélyebb farkasvermet, így elérve a 6-8 métert is. Nyugati falazatának alsó harmadában kifelé bővülve támaszkodik a sziklára (21. képző). Sarkánál nem folyamatosan sima kváderköveket használtak. Első periódusában a járószint fölött könnyen megközelíthető pártázatos megoldással épült. Következő építkezésnél, magasztásnál alakították ki a perselyköves kapuzatot. Újabb átalakítás a nagy farkasverem terét érintette, falazat

23. képző Kapuk a városban: 17/1. Középső falszoros bejárata; 17/2. Küszöbkövében és szarkövében eredeti gótikus bejárat a felsővár II. szintjére (küszöbköve a +/- 0.00 szint); 17/3. A farkasvermes kapu 15. századi ajtajának jelzése; 17/4. A díszterem bejárata és ablaka új falazatban, 2025. (Fotó: Kremnicsán Ilona)

24. kép 15-ös egység, bejárati kaputorony metszete, nyugati homlokzata, 2019

toronyfedés

toronykiegészítés

XVI. századi pártázat nyomvonala

torony felső szint

kőcsőfőjáró fedése

felsővár IV. szint terasz kialakítás

reneszánsz ablak rekonstrukció

felsővár III. szint

25.26.27 jelű helyiségek kieg.

megelevő jároszint

megelevő gótkus ablak rekonstrukció

felsővár II. szint

felső kapu kiegészítés

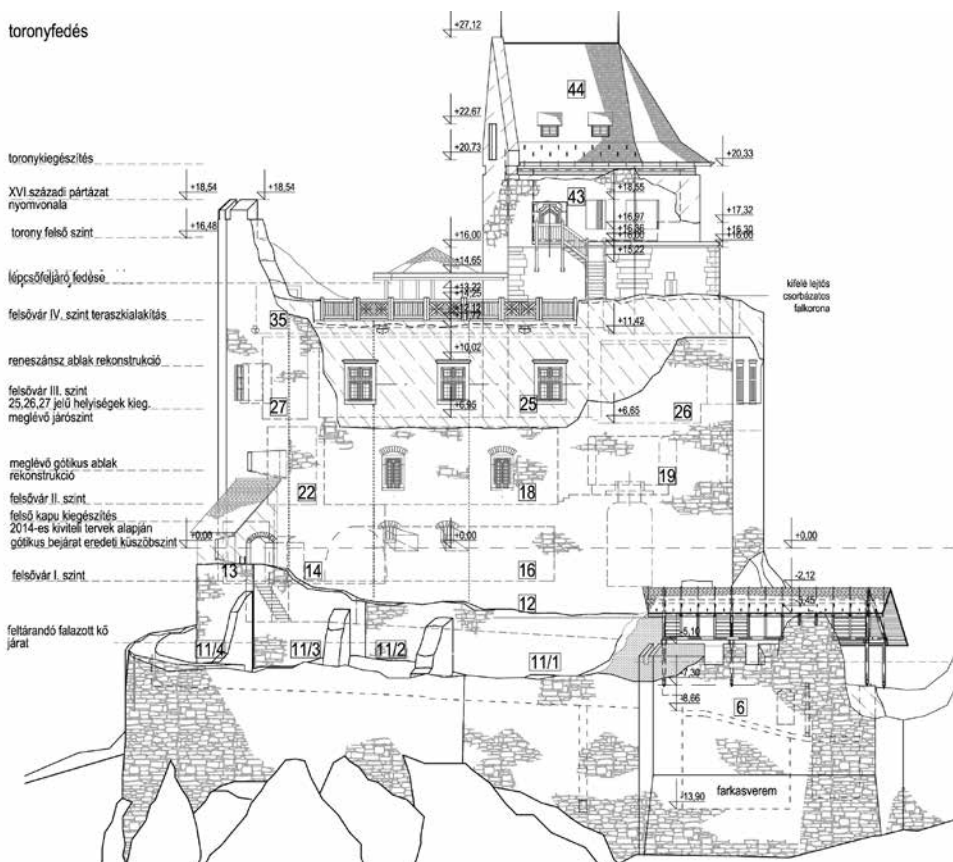
2014-es kivitelezések alapján

gótkus bejárat eredeti külső szint

felsővár I. szint

feltárandó falazott kő

járat

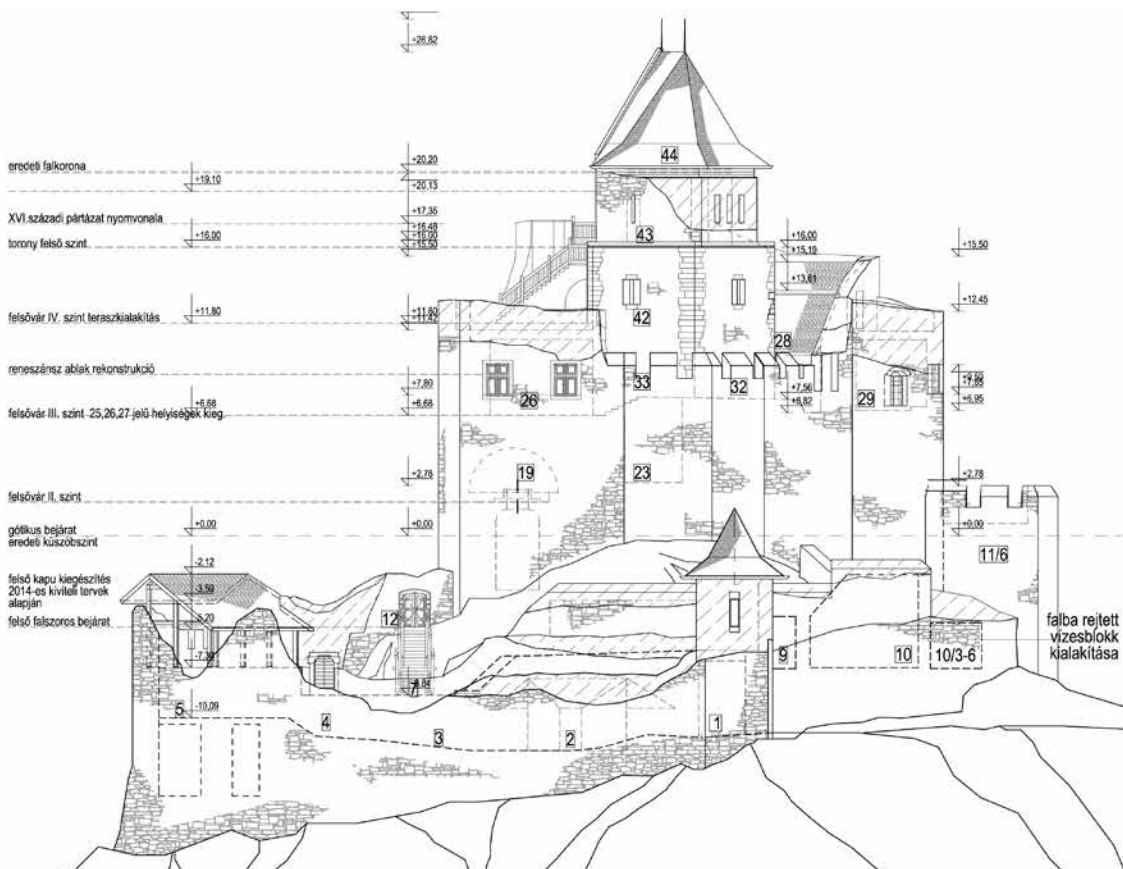

25. kép A vár nyugati homlokzati terve, 2019.

vastagításával, emelésével, fülke építésével. A korai pártázat maradványai a régészeti feltárás után 1969-ben, romtalanítás következtében váltak szabaddá. A nyugati falazat külső felületének helyreállítása nem történt meg, sarokkövek pótlása, szerves anyagok eltávolítása, eredeti túlfolyók, építési segédeszközök helyének kitisztítása is elmaradt. A perselykő restaurálása a tudományos kutató javaslata szerint a helyszínen zajlott. Késői ajtószárkő helyére gerendakeretet helyeztünk el, melynek befogásához falazat kiegészítés abroncs-rögzítés készült (22. kép). A korai pártázat megmaradt két elemét az északnyugati keretig egészítettük ki. A védőtető lábainak befogásához kevés felfalazást terveztünk oly módon, hogy az oszlophosszak azonosak legyenek, és a felfezető út panorámája intakt maradjon. A kapuzat fedése aszimmetrikus nyeregfedés. Fa

tartószerkezete acélsarukkal csatlakozik a falazathoz. Fedés teljes deszkázaton, szigetelésen, természetes pala, csapadék vize a vár területén kívülre vezetett. A farkasvermek padlóburkolata megmaradt. A keleti hosszfa előtt – az alsó várudvarban – élő vadkörtefa megmenekült, előregedett ugyan, de kertészeti szakvélemény szerint törzsének meghagyása után újra hajtásra képes.

A vár főbejáratát a 15-ös egység tervében foglaltak szerint kívántuk hangsúlyozni. A kapuzat alaprajzi kiterjedését a régészeti feltárás óta ismertük. Ez volt a vár egyetlen bejárata. Használható tere a kapuzat fölötti szinten létezhetett, ahonnan bejárhatták az alsó várat védő keleti és déli falak koronáját. A tömeg alakításánál a meglévő falak síkjait, a meglévő járószinteket, a kapu sziklaszintjét, alsóvárudvar járószintjét, a torony megközelíthetőségét vizsgáltuk. Farkasverem nyoma nem ke-

26. kép A vár déli homlokzati terve, 2019.

27. kép Vár az Ófalu felett, 2022.
(Fotó: Szirovicza Péter)

28. kép A vár ötödik homlokzata, 2022.
(Fotó: Szirovicza Péter)

rült elő, felső vezérlésű rostéllyal, felvonóhíddal rendelkezhetett, mely a tornyot kétszintesre feltételezi. A kapuzat alsó szintje alapfalaiban állt, ezeket megemelve gerendarácsos födémmel zártuk. Felső szintje az alsó udvarról lépcsővel, a vastag várfal tetejéről közelíthető meg. Bejárati homlokzatát a kőfalban megtalált tükör bemutatásával hangsúlyoztuk, a rusztikus, gerendatokos kaput abroncsokkal osztottan terveztük. A kapuépítmény felső szintjének három oldala kőfalazat, a bejárati falszorosra néző fala gerendaváz, deszkaburkolatos (24. kép). A felső szint résablakai kökeretezésűek.

A 16-os egység nem valósult meg. Az alsóvár vastag körítőfalának folytatását több célt szolgálva terveztük meg, ezek a keleti várfal alapozásának megfogása, a régészek által kitermelt feltöltés letermelése, gazdasági bejárat nyitása az alsó udvarra, egyszerűbb működtetés, a látogatói főbejárat tehermentesítése, az indokolatlan behatolások helyének megszüntetése, a vár belső és külső elektromos igényét szolgáló fogadóhelyiség kialakítása, személyzeti vizesblokk építése, melyek rejtetten a falvastagságon belül kaptak volna helyet (26., 28. kép).

A részleges rekonstrukció terve végül is két variáció ötvetéből született meg. A 2020. december 31. és 2022. április 22. között folyt kivitelezési munkálatokat a 2019-es költségvetési áron 500 millió forint fedezte volna. A kivitelezés két esztendejét a pandémiát követő árválto-

zások sújtották, melyek a 13–15. századot idéző építészeti részletek rekonstrukciójának elmaradását eredményezték.

A műemlék, mint több évszázadon át épített objektum egyedi és utánozhatatlan. Ennek az egyedi formavilágnak megőrzéséhez, a szakszerű üzemeltetéshez megvalósulási terv készítése szükséges, melyet épületinformációs modell megalkotásával lehetséges biztosítani.

Hollókő településével, egymásra épülő programjaival végül a vár is megtalálta funkcióját, ezt számszerűen bizonyítja a 2024-es esztendő 124 milliós belépőjegy-bevétele.

A Magyar Kastélyprogram Kft., mint a „(Holló)kőbe vésett legendárium” készítője, a korunk szellemével átítatott programmal, kétféle formában – klasszikusan kiállított, és tabletes interaktív eszközökkel gazdagított – nagyközönséget vonzó kiállítást terveztek (27–28. kép)¹⁸.

MELLÉKLET

A hollókői vár helyiségei

Alsóvár

1. Alsóvár kapubejárat. A 15. századból való, rekonstrukcióját a funkciójából következtethetjük ki.
2. Alsó falszoros. 15. századi bővítés, leletanyag alapján kovácsműhelynek, lóállásoknak is helyet adott.
3. Farkasverem I. Maradvány a 14. századból.

4. Kaputorony. Maradvány a 14. századból, melyet a falszoros bővítése és új kaputorony építése miatt bontottak el.
5. Farkasverem II. Maradvány a 15. század első feléből.
6. Farkasverem III. és kaputorony. A 15. századból, perselykömaradvánnyal, őrhely kialakítással, várfal magasítással teljes rekonstrukció alapját szolgálja.
7. Alsóvár udvara. Vastag várfala a legáramadhatóbb oldalát védte a várnak, a 14. századból való.
8. Alsó ciszterna. Kváderkövekből rakott tere a 14. századból való.
9. A szolgák lakhelyei. Az alsó várfal vastagításával együtt 16. századiak.
10. Tárolók, istállók. 17. századi bővítések.
11. A középső falszoros. Külső falazata talán már a 13. század végén megépült. A 15. században meghosszabbították, falait megvastagították, keleti végére őrtornyot építettek. Később keresztfalakkal osztották, kézműves műhelyek és az őrség részére.

Felsővár

I. szint:

12. Felső falszoros. A középső falszoros terhére épített gyalogos feljárt a 14. századból.
13. Felső farkasverem és kaputorony. A 14. században épült.
14. Felső udvar. 13. századi alapokon 14. századi tér, kökeretes ajtónyílásokkal.
15. Pince. Az eredetileg fagerendás födémű helyiség falazatai mutatják a legősibb építést. A 14. században átboltozták, a szerkezet helyreállításnál betonral egészítették ki.
16. Pince. Félköríves bejáratral, későbbi boltozati maradvánnyal, 20. századi kőboltozatos rekonstrukcióval.

II. szint:

17. Lépcsős udvar. A szomszéd helyiséggel együtt már a 13. században létezhetett.
18. Feltehetően konyha, fürdő terei. Eredetileg fafödémekkel, majd boltozattal kiépítve, lenyomatok alapján rekonstruálható.
19. Felső ciszterna. Vízugyűjtő medencéjének eredeti vízvezető köcsatornájával, boltozati lenyomatával maradt meg a 14. század elejéről.
20. Előtér. A korai udvarból leeresztve, gótikus ajtókerettel.
21. Lakótér. Falain kívül mestergerendás fafödémének minden paramétere megtalálható. Ülőfülkés ablaka fennmaradt.
22. Lakótér. Mestergerendás fafödémének helyét vb. födém mutatja.
23. A torony alsó szintje. A 13. század végétől épen maradt falaiba csak kincskeresők vájtak lyukat.

III. szint:

A külső határoló falakat belülről köpenyezve erősítették meg, ezzel egy időben egy szinttel magasabbra emelték a lakószárnyakat és a tornyot is a 15. században.

24. Lépcsős udvar. A 13. századi toronyfal és a 14–15. századi palotafalak fogják közre.
25. Lakótér
26. Lakótér. Ablakkávaja a reneszánsz köleletekből rekonstruált nyílás méreteit adja ki.
27. Lakótér
28. Lakótér. Diszterem, gótikus kandallója elfalazott, 15. századi ablakfülkéi megmaradtak.
29. Hálófülke. Bővítés előtt, a 14. században pártázatos gyilokjáró volt.
30. Őrségi pihenőhely.
31. Árnyszekék helye?
32. Az 1994-es helyreállításnál kibontott 13. századi gyilokjáró. (A 15. századi megerősítést, bővítést szerkezeti okokból kellett elbontani.)
33. A torony II. szintje galériával, lőrészekkel a 13. századból.

IV. szint:

34. A lépcsős udvar. Légtere csörlős árufeltöltésre szolgálhatott.
- 35-36-37-38-39. A külső, 15. századi várfalak által határolt területek, valószínűleg a palota szárnyak padlásterei.
40. Felső kisudvar. Az eredeti vízugyűjtő medence szintje, a toronysisak esővizét továbbította a felső ciszternába.
41. Külső feljáró. A torony 13. századi konzolköves pihenőjével.
42. A torony III. szintje galériával. Ülőfülkés, belső reteszelésű bejárata, két lőréses ablaka van. 13. századi építésű.

V. szint:

43. A torony legfelső szintje. 15. századi ráépítés kökeretes bejáratral és lőrészekkel maradt meg.
44. Az északnyugati oldalon a felsővárat koronázó, pártázatos gyilokjáró három eleme mutatja a palotaszárny legmagasabbán kiépített pontját.
45. Felső vár legfelső udvara.

HIVATKOZÁSOK

- Kozák 1972
A. Kozák Éva: A hollókői vár ásatása. *Archaeologiai Értesítő* 99. (1972) 2:167–187.
- Kozák 1997
Mezősiné Kozák Éva: A hollókői vár kutatása. *Műemlékvédelem* 41 (1997) 1:18–22.
- Kozák 2006
Mezősiné Kozák Éva: A hollókői vár kutatási eredményei. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk.: Kovács Gyöngyi, Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 187–201.
- Kozák 2013
M. Kozák Éva: Hollókő vára. In: *Hollókő öröksége*. Szerk.: Dobosyné Antal Anna – Kovács Dezső. Budapest, 2013. 23–30.

JEGYZETEK

- 1 Kozák 1972, 1997, 2006, 2013.
- 2 Nováki Gyula–Feld István–Guba Szilvia–Mordovin Maxim–Sárközy Sebestyén: *Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest-Salgótarján, 2017. 36–39.
- 3 A ±0,00 mérőpontot a régészeti feltárás idejében, a felsővár I. szint gótikus ajtajának küszöbkövén határoztuk meg.
- 4 Mendele Ferenc, Komjáthy Attila, Nándori Klára, Vándor András 1967-68-69. évi manuáléi: MÉM-MDK, Tervtár. Itsz.: 34802
- 5 MÉM-MDK, Tervtár. Itsz.: 08537, 37112
- 6 MÉM-MDK, Tervtár: felmérések (1978): Itsz.: 45197-209; kiviteli tervek: Itsz.: 44455–74; állvány és vasalási terv: Itsz.: 44919–922; építész: Kremnicsán Ilona, statikus: Vándor András
- 7 MÉM-MDK, Tervtár: kiviteli tervek (1983): Itsz.: 44841-851; építész: Kremnicsán Ilona, munkatárs: Gál Tibor.
- 8 MÉM-MDK, Tervtár: ásatási alaprajz (1966–1969): Itsz.: 49938; régész: Kozák Éva.
- 9 MÉM-MDK, Tervtár: Mérték Stúdió engedélyezési és kiviteli tervek (M=1:100, M=1:50, M=1:20, 1994.): Itsz.: 19174; építész: Kremnicsán Ilona, munkatárs: Vargacz Csaba, gépészet: Wágner István, elektromos tervező: Karácsonyi Károly, táj- és kerttervezés: Kiss József.
- 10 Építési engedélyezési terv 2004: tervező: Mérték Építészeti Stúdió, építész: Kremnicsán Ilona, tudományos kutató: Mezősiné dr. Kozák Éva, táj- és kerttervezés: Kiss József, közműtervező: Hrustinszky György.
- 11 Hollókő vár rekonstrukciós állagmegóvása 2009.; tervező: Mérték Építészeti Stúdió; építész: Kremnicsán Ilona; munkatárs: Tóth Krisztina; látványterv: Lukács Zsombor.
- 12 Eng. szám: NO-05/EOVO/89–8/2017. Tervező: I+H Kft.; építész: Kremnicsán Ilona; munkatárs: Oliser Krisztina, Komjáthy Gábor; tudományos kutató: Feld István; statika: dr. Vándor András; gépészet: Pavlics Károly; elektromos tervező: Beszkid Viktória; tűzvédelem: Végh Ferenc.
- 13 A Miniszterelnökség Kulturális Örökségvédelmi és Kiemelt Fejlesztési Főosztály javaslatai, állásfoglalása: Visy Zsolt, Vukoszávlyev Zorán; Magyar Kastélyprogram Kft. egyeztető vélemény Hohl Gergely.
- 14 Eng. szám: NO-05/EOVO/175-6/2018, 175–8/2018; tervező: I+H Kft.; építész: Kremnicsán Ilona; munkatárs: Fehér Zoltán, Oliser Krisztina, Rádai Mária; statika: dr. Vándor András; gépészet: Pavlics Károly; elektromos tervező: Beszkid Viktória; tűzvédelem: Végh Ferenc.
- 15 Miniszterelnökség Építészeti- és Építészeti Helyettes Államtitkárság, MK-14/2019 emlékeztető műemléki konzultációról.
- 16 Diagnosztikai szakértői vélemény 2019., Consultant-Manegement Integrál, Dr. Arany Piroska, Dr. Lichter Tamás. A jó karbantartást biztosító szakvélemények, műemlékvédelem-építész: Szécsi Zsolt; statika: Dr. Almási József; közetdiagnosztika: Dr. Horváth Zoltán András.
- 17 Eng. szám: NO-05/EOVO/190–5/2019; tervező: I+H Kft.; építész: Kremnicsán Ilona; munkatárs: Fehér Zoltán, Oliser Krisztina, Rádai Mária; statika: dr. Vándor András; gépészet: Pavlics Károly; elektromos tervező: Beszkid Viktória; tűzvédelem: Végh Ferenc.
- 18 Magyar Kastélyprogram Kft. 2016. A hollókői vár előzetes kiállítási koncepciója 2018. Művészettörténeti szakértői feladatok teljesítése, 2019. „Hollókőbe vésett Legendárium” című állandó kiállításának anyaga.

Feld István

IN MEMORIAM VÉGH ANDRÁS (1964–2024)

2024 elején eltávozott közülünk a magyar középkor történészként és régészként, sőt talán művészettörténészként is kiemelkedő életművet alkotó kutatója, Véghe András. 1964-ben született, középiskolai tanulmányait a budapesti Trefort Gimnáziumban végezte, majd az ELTE történelem-régészet szakán szerzett egyetemi diplomát. Bár saját elmondása szerint ekkor komolyan felmerült benne, hogy a középiskolai tanári pályát válassza, talán nem függetlenül attól, hogy Kubinyi András professzor tanítványaként megismerkedhetett a középkori régészet kifejezett történeti szemléletű művelésével, végül a kutatói, muzeológusi pálya mellett döntött. A pedagógusi elhivatottságot azonban nem tudta teljesen visszaszorítani magában, s bár a 2000-es években még nem fogadta el az ELTE-ről érkező felkérést, 2013-tól már örömmel vállalt oktatást a Pázmány Péter Katolikus Egyetem régészeti tanszékén. Betegsége fokozódásával azután a legutóbbi években már csak itt működött, mint a hallgatók egyik legkedveltebb tanára. Habilitáció

ós dolgozatának megvédése, professzori kinevezése azonban már nem adatott meg számára.

Szakmai életének fő színtere ugyanakkor szinte mindvégig a Budapesti Történeti Múzeum volt, ahol már 1987-től dolgozott, előbb muzeológusként, a középkori kőfaragvány-gyűjtemény vezetőjeként, majd 2016-tól 2020-ig a Vármúzeum igazgatójaként. Kutatásai központjában a középkori Buda, a budai vár és a magyar középkori várostörténet állt, de számos tanulmány fűződik nevéhez a középkor anyagi kultúrája tárgykörében is. Egyedülálló, addig kevés figyelemre méltított leletanyagot dolgozott fel a *Középkori idomtéglák a budai királyi palotából* című, 1988-ban megvédett szakdolgozatában. 2003-ban az ELTE mediavisztikai doktori iskolájában, *Buda város középkori helyrajza* címmel elkészített 2006-ban, illetve 2008-ban két kötetben megjelent doktori disszertációja monumentális összefoglalása a korábbi történeti-régészeti kutatásoknak, s így megkerülhetetlen kiindulópontja minden további, e témában sorra kerülő vizsgálatnak. Eredményeit a *Magyar Várostörténeti Atlasz*-sorozat 2015-ben napvilágot látott Buda-kötetében hasznosította, bővítette, illetve tárta új formában a szakközvélemény és az érdeklődők elé.

A Vármúzeum muzeológusaként természetesen kezdettől fogva részt vett az intézmény régészeti tevékenységét máig is meghatározó leletmentésekben és ásatásokban. 1991-től már önállóan végzett feltárásokat, különösen a budai Viziváros területén. Egyetemi oktatói működése során sem hagyott fel a gyakorlati régészettel, a balatonszemesi pálos kolostor általa irányított tanácsátása különösen kedvelt volt hallgatói körében.

Ez is jelzi, hogy érdeklődése a történeti-topográfiai kérdések mellett főleg a középkori egyházi építészet, a kőfaragás és közsobrászat területeire irányult, nagyszámú, jelentős mértékben idegen nyelvű várostörténeti tanulmánya mellett gazdag publikációs listáját főleg az e témákkal kapcsolatos dolgozatai alkotják. Az eddigiek alapján természetesnek tekinthető, hogy hazai és külföldi konferenciák rendszeres, avatott előadója volt, az utóbbiak közül itt többek között Bécs, Párizs, Wrocław vagy Jeruzsálem említendő meg.

Szintén a múzeumi kötelezettségeiből adódott, hogy számos állandó és időszakos kiállítás rendezője, ma divatos megfogalmazással, kurátora volt. Már az ő nevéhez fűződik a Vármúzeumban 1992-ben megnyitott *Gótikus szobrok a budai királyi palotából* című, azóta is csupán részlegesen megújított reprezentatív állandó bemutató. Társkurátorként jegyezte itt többek között 2008-ban a *Hunyadi Mátyás, a király* címmel megrendezett szemlét, majd 2012-ben a *Fény és árnyék* című, ma is álló állandó várostörténeti kiállítást, 2015-ben a *Mátyás-templom* s végül 2018-ban a középkori hazai kályhacsempe-művészetet bemutató *Szívmengető középkor* címet viselő bemutatókat, melyeket a legtöbb esetben nagyrészt általa szerkesztett vaskos tudományos katalógus-kötet kísért. Az általa rendezett külföldi kiállítások közül kiemelendő a 2012-ben a firenzei San Marco Múzeumban látható *Mattia Corvino e Firenze* című tárlat.

Tanári képességeivel hozható kapcsolatba tudománynépszerűsítő tevékenysége, így a múzeumi kiállítás-vezetései mellett az Ars Sacra Fesztivál és a Szembenézés Alapítvány rendezvényei keretében a budai várban szervezett sétái, melynek során érdeklődők nemzedékeit ismertette meg a település egykori életével, etnikai és vallási sokszínűségével.

Múzeumi, egyetemi kollegaként csak felsőfokú jelzőkkel emlékeznek meg róla egykori munkatársai, talán nem is volt olyan hazai történész, régész, művészet- vagy építészettörténész szakember, akivel nem ápolt jó viszonyt, akinek szükség esetén ne segített volna. Kedves, jó kedélyű, szinte mindig mosolygós közösségi ember volt. S bár látszólag kerek, teljesnek tűnő életművet hagyott maga után, amellyel biztosította helyét a hazai középkor kutatásának történetében, halálával nagy űrt hagyott maga után, melyet talán csak több nemzedék tud majd betölteni.

Feld István történész-régész

Az ELTE BTK-n végzett történelem-régészet szakon, 1975-től az akkori Országos Műemléki Felügyelőség régészeként dolgozott. Irányította a solymári, ozorai, salgói és gyulai vár feltárását, számos északkelet-magyarországi kora újkori kastély ásátását és falkutatását. Ezt követően a Budapesti Történeti Múzeum főmúzeológusaként, majd osztályvezetőjeként a budavári Szent Zsigmond templom maradványait tárta fel. Kurátora volt a múzeum „Budapest im Mittelalter” címmel Németországban bemutatott kiállításának. 1995-től a Miskolci Egyetem, 2004-től az ELTE BTK tanára, az utóbbi helyen a Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék vezetője. 2011-ben habilitált, 2017-ben címzetes egyetemi tanárként vonult nyugdíjba.

Gál Tibor építész

A Műegyetem elvégzése után 1980-ban az Országos Műemléki Felügyelőség Tervezési Osztályán, a Sedlmayr János, Erdei Ferenc és Pusztai Ilona vezette műtermekben töltötte „inas” éveit, majd tervező és műteremvezető lett. Miután 1993-ban a tervezés átkerült az akkor alapított Állami Műemlékhelyre-állítási és Restaurálási Központba, ott alkalmazása megszüntetéséig, 2008-ig tervezőként és néhány évig osztályvezetőként dolgozott. Ezután néhány kollégájával tervező-vállalkozást alapított, ahol jelentős részben továbbra is műemlékek tervezésével foglalkozott. Itt visszavonulásáig, 2018-ig működött. Az általa tervezett épületek közül kettő Európa Nostra díjat kapott.

Hatházi Gábor régész-múzeológus

A Kulturális és Innovációs Minisztérium Múzeumi Osztályának vezetője. A várak mellett kutatási tevékenysége kiterjed a középkori Magyarországra települt keleti etnikumok, a templom körüli temetők és a középkori viselet tárgyi emlékeinek vizsgálatára is.

Hegy Dóra régész

Az ELTE BTK régészet szakán szerzett diplomát, PhD-hallgatóként a késő középkori magaslati várak reneszánsz átépítését kutatta. A Várkapitányság, majd a Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Nemzeti Régészeti Intézete munkatársa, jelenleg az utóbbi Épületkutatási és Városi Régészeti Osztályát vezeti. Számos vár és kastély kutatásában vett részt, több éve irányítja a veszprémi püspökvár helyreállítását megelőző átfogó régészeti projektet, melyen belül kiemelendő a középkori Szent György kápolna ásata.

Kelemen Bálint építész

2006-ban építészmérnöki diplomát, 2010-ben műemlékvédelmi szakmérnök diplomát szerzett a BME Építészmérnöki Karán. 2008-tól a KÖZTI Zrt. munkatársa, 2025-től projekt igazgató. Skardelli György munkatársaként részt vett a füzéri alsóvár, a Puskás Ferenc Stadion tervezésében. Jelentősebb önálló megvalósult munkái a 2025 nyarán elkészülő MTA Székház rekonstrukció I. üteme, illetve az egyaránt ICOMOS díjas Szádvári romvár (2021) és a Somogysszentpál, varjaskéri templomrom (2025). Rendszeres hazai és nemzetközi előadói és publikációs tevékenységet folytat.

Komjáthy Attiláné, Kremnicsán Ilona építészmérnök

Építész-technikusként kezdte a pályáját, diplomáját 1970-ben, a BME Lakóépülettervezési Tanszékén szerezte. 1963 és 1984 között az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos munkatársa, területi előadója, majd építész tervezője volt. Legjelentősebb munkái: Hollókő: vár, rk. templom, polgármesteri hivatal; Szentgyörgyvölgy – boronafalas hajlítótház; Nyírmihálydi református templom; Székesfehérvár szerb templom. 1986–1991 között a BME Építészettörténeti és Elméleti Intézete, majd 1992-től a Mérték Építészeti Stúdió építész tervezője, utóbbi alapítója. 2008-tól utódszervezetének, az I+H Ingatlanhasznosító, Építészeti és Mérnökiroda Kft.-nek vezető tervezője és ügyvezetője. Az általa tervezett és helyreállított építmények száma száz felett van, 12 nyertes pályamű részese. Megvalósult munkáiból: Budapest, I. Kapisztrán tér 1. Városháza, Budapest Építészeti Nívódíj, Ankara, Nagyköveti rezidencia; Budapest, I. Art’Otel (társtervezővel), Építőipari Nívódíj 2001; Budapest, V. Ybl Palota (társtervezővel), Podmaniczky-díj; Vaja, Vay kastély; Budapest, I. Fortuna u. 4. Szent György fogadó; 1978–2023: Hollókő vár, rekonstrukciók.

Kovács Gyöngyi régész-turkológus

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont (2025 augusztusától ELTE Humán Kutatóközpont) Régészeti Intézetének főmunkatársa, 2017-től az MTA Régészeti Tudományos Bizottság tagja. Kutatási területe a magyarországi oszmán kor régészete, művelődéstörténete, anyagi kultúrája.

Rudolf Mihály építész

Okleveles építészmérnök (BME 1979), DLA, Mesteriskola VII. ciklus; ÉSZAKTERV 1979-1990; Hadas Építész Iroda francia-magyar Kft. 1990-1996; Hadas Műterem Kft. 1996-; Hadas Építész Kft. 2008-; Ybl-díjas építész, az MMA rendes tagja, az MTA-MAB köztestületi tagja, az Épített Környezeti Szakbizottság elnöke.

Simon Zoltán történész-régész

Az ELTE BTK magyar-történelem, majd régészet szakán szerzett diplomát. Már a középiskolai tanulmányait követően az akkori Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség, majd utódszervezeteinek munkatársa, nyugdíjba vonulását megelőzően a Magyar Építészeti Múzeum – Műemléki Dokumentációs Központ kutatója. Nevéhez számos középkori templom ásatása és falkutatása fűződik, évekig irányította a füzéri és a regéci vár feltárását, több tucat különböző műemlék kutatását és dokumentálását végezte, mindezek mellett topográfiai, forrásfeltáró tevékenysége ugyancsak jelentős.

Skardelli György építész

1980-ban diplomázott a BME Építészmérnöki Karán. 1980-tól dolgozik a KÖZTI-ben, kezdetben szerkezettervező gyakornokként. 1981-ben részt vett a Kanoi Stadion helyszíni tervezésében, Nigériában. Hazatérését követően Dobozi Miklós műtermében dolgozott. 1988-tól vezető tervező, 1990-től műteremvezető, majd a részvénytársaság keretei között stúdióvezető. 2004-től 2021-ig a vállalat igazgatóságának tagja. Jelentősebb munkái a Gandhi Gimnázium Pécsen, a Pannonhalmi Főapátság Fogadóépülete, a Budapest Sportaréna, a Ludovika Aréna, a Puskás Ferenc Stadion, valamint a Multifunkcionális csarnok. 2010 óta tagja az MTA Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiájának, 2013 óta a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM KIADVÁNYA

LXVIII. évf.

2024

2–3. szám

Főszerkesztő: Velladics Márta

Szerkesztőség: 1055 Budapest, Bihari János utca 5.

REZÜMÉ

Feld István: Várak és várromok helyreállítása 89

TANULMÁNYOK

Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: A csókakői vár kiépítésének főbb kérdései az Árpád-kor végétől az oszmán kor végéig – régészeti megközelítésben

A csókakői vár Fejér vármegye egyetlen – részlegesen helyreállított romként ma is álló – középkori eredetű és a török hódoltságban is használatban volt hegyi kővára. A várat a Csák nemzetség építtette a 13. század második felében. Az erősség 14–16. századi birtokosai között – a királyi birtoklást követően – olyan főúri családok találhatók, mint a Rozgonyiak, Kanizsaiak, Nádasdyak és a Bakicsok. A vár fénykora a 15. század középső harmadára tehető, amikor a Rozgonyiak mogorósi ágának rezidenciája volt. A vár az oszmán fennhatóság alatt is megtartotta regionális súlyát, katonai funkcióját.

A vában az első régészeti kutatásokat Fitz Jenő végezte, majd 1997–2017 között Hatházi Gábor és Kovács Gyöngyi vezetésével a vár teljes területét feltárták. 2014-ig részleges műemléki helyreállítás is történt Gál Tibor és Gerák Miklós tervei alapján.

Csókakő várának főbb építéstörténeti periódusai a régészeti kutatásoknak köszönhetően jól ismert. A korai, 13–14. századi rész a sziklatető legmagasabb pontját foglalja el. A vár területe a 15. században jelentősen megnövekedett: ekkor épült meg a kápolna (B), a kaputorony (C), a kaputoronytól a vár belsejébe vezető falszoros a D-i várfallal (F), és az alsóvár középső teraszán egy nagyobb, belsőudvaros palotakomplexum (E, G, D6). Az oszmán időkben, a középkori palotakomplexum tömbjének helyén kisebb helyiségek sora jött létre, megépült a dzsámi, illetve a déli fővárfal mentén új épületek létesültek.

Jelen összegzés röviden áttekinti a főbb történeti kereteket, a vár kutatástörténetét a 18. századtól, valamint bemutatja a vár kiépítésének főbb mozzanatait. 91

Gál Tibor: A csókakői vár építéstörténete 1996 és 2018 között

Az 1962-ben elindított, de rögtön elakadt állagvédelmi munkákat 1996-ban kezdtük újra és azt – párhuzamosan a feltárási, kutatási munkákkal – 2017-ig folyamatosan végeztük. Az időszak alatt tervezett feladatok mindegyike kivitelezésre is került és a vár egészét érintette. A munkából csak a legutolsó feltárási szakaszokban előkerült udvari épületek maradtak ki. A befejezett feladatok között állagvédelem, rekonstrukció, visszaépítés jellegű munkák, ill. ezek átmenetei is. A tervezés és helyreállítás 2018-tól elakadt és már csak védőtetők készülhettek, pedig az utolsó időszakban feltárt épületek hasznosításának megoldása kulcskérdés lehet a vár jövőjének szempontjából.

A vár helyreállításának 1996-os újraindítása, a megvalósítás egy jelentős része, valamint a vár jelenlegi működtetése egy helyi, civil kezdeményezés eredménye, melynek szívós kitartása, eredményessége ritka kivétel a hazai műemléki gyakorlatban. 105

Hegyi Dóra-Simon Zoltán: A füzéri vár építéstörténete az eddigi történeti-régészeti kutatások alapján

A történeti Abaúj vármegye délkeleti részén elhelyezkedő vár már a tatárjárást megelőzően is bizonyíthatóan állt. Először egy 1264-es oklevélben említik, amelyben visszautalnak arra, hogy Kompolt nembeli „vak” Andronicus mestertől II. András király vásárolta meg a várat. A 13. század első felében felépült felsővár területét kőfal vette körbe, amelynek magját a még ma is álló körítőfal adja. A lakóépület délnyugaton helyezkedett el, amelytől keletre szabadon álló kemencék látták el a konyha és a sütőház feladatát a 15. század végéig. A vár kapuja északkeleten nyílt. A 13. században többször gazdát cserélt a vár, majd az Anjou-korban a király abaúji ispánjainak honorbirtoka maradt, amikor már állt a ciszterna. A 14. század végétől a Perényi család birtokába került és a 15. század elején meghatározó építkezések történtek. A korai délnyugati, kétszintes, két helyiségből álló épületet kelet felé kibővítették, létrehozva azt a délkeleti palotaszárnyat, amely az erősség pusztulásáig fennállt. Az alsó szinten többszakaszos pince, a felső szinten lakóhelyiségek helyezkedtek el.

Ekkor épült fel a várfal külső síkjához hozzáépített, korábbi kápolna. A 15–16. század fordulójára tehető a vár következő átépítése Perényi Imre birtoklása idején. Új kápolnát emeltek a régi helyén, a délnyugati sarokban V alakban alapincézett palotaszárnyak épültek a korábbi épületek felhasználásával. Az északi részen ekkor épült fel a ma is álló kaputorony, valamint az északnyugati konyha és sütőház. Az 1530-as években Perényi Péter a kaputorony külső oldalához ötszögletű bástyát építtetett és a palotaszárnyakon is végzett átalakításokat. Az alsóvár területét ekkor vették körbe köfállal és építették meg a déli végére a vár külső kapuját. Az 1560-as években Perényi Gábor idején készült el a délnyugati alsó védmű, a felsővár körítőfalát több helyen megerősítették és az épületszárnyakban is voltak átalakítások. A 16. századi építkezésekhez kapcsolhatók azok a jelentős átalakítások is, amikor a palotaszárnyak ablak- és ajtónyílásainak nagy többségét reneszánsz keretekkel látták el. Perényi Gábor 1563-ban bekövetkezett halálát követően a Báthori család, majd a Nádasdyak birtokába került a vár. 1622-ben átalakították a ciszternát, a 40-es években a keleti-északkeleti részen ágyúállást emeltek. A 60-as években Bónis Ferenc idején készült el a kút felvonószerkezete, valamint sor került a délnyugati és délkeleti palotaszárny lakószintje előtt húzódó, fából készült udvari folyosó felújítására. A Wesselényi-összeesküvés idején a vár a kincstáré lett, amelyet az őrsége 1676-ban elhagyott és használhatatlanná tett.

A várban elsőként Feld István és Juan Cabello végzett kutatást 1977-ben, majd 1992-2009 között Simon Zoltán vezette az ásásokat, akitől a miskolci Herman Ottó Múzeum régésze, Gál Viktor vette át a feltárások irányítását. Így a vár területe az északkeleti-keleti földsánc kivételével nagyrészt már szisztematikusan feltárássra került az utóbbi évtizedben jórészt megvalósult kiépítés előtt. 117

Rudolf Mihály: Füzér felsővárának 21. századi kiépítése

A várról az első képi ábrázolások a 19. század második feléből ismertek, ettől kezdve kerültek közzétételre a történetére vonatkozó írott források is. Romjainak védelmével először Lux Kálmán, majd fia, Lux Géza foglalkozott, ennek köszönhetően az 1930-as években megtörtént a kápolna és a kaputorony állagvédelme. Az erősség módszeres ásata 1977-ben kezdődött, s több szakaszban nagyrészt be is fejeződött 2016-ig. 2004 és 2006 között Oltai Péter tervei alapján megvalósult a kápolna, a keleti kapuépítmények és az utóbbihoz kapcsolódó gazdasági szárny részleges helyreállítása. A Hadas Építész Kft. (vezetőtervező: Rudolf Mihály) tervei alapján 2013 és 2016 között (2015-től a Nemzeti Várprogram részeként) az „Élő vár a Zemplénben” projekt keretében teljes egészében, gótikus-reneszánsz nyíláskeretekkel, födémekkel kiépült az erősség két palotaszárnya (pincésziint, lakószint, padlástér), majd megkezdődött a gazdasági szárny kiépítése. Kőrestaurátor Osgyáni Vilmos, belsőépítész Lukács Zsófia volt. A munkák során az alsó szinteken az ismert inventáriumokra támaszkodó enteriőr-rekonstrukció született bútór- és kályhamásolatokkal. A kápolnába és több helyiségbe részben párhuzamokra támaszkodó új, historizáló, részben kortárs művészi alkotások (falfestés, üvegfestmények, szárnyasoltár) kerültek. A padlástér modern kialakítást kapott, kiállítóterként funkcionál. Elkészültek a tervei a további kiépítéseknek is. 124

Skardelli György – Kelemen Bálint Zoltán: A füzéri alsóvár kiépítése

Evszázadokon keresztül a füzéri Várhegy oldalán húzódó Alsóvár volt a Felsővárhoz vezető út kapuja. A füzéri Önkormányzat tervbe vette a műemlék együttes megmentését a jövő számára oly módon, hogy előkerestette a fellelhető összes írásos, rajzos dokumentumot, meghallgatva régészek, restaurátorok, építéstörténészek véleményét, segítségül hívva építészeket, újjáépítették a romokból az Alsóvárat. Az építés során és az építés befejeztével munkalehetőséget biztosítottak a település lakói számára. A 20. század elejére nyomtalanul eltűnt várrész 340 év elteltével a régi alapokon épült újjá a Közti Zrt. tervei alapján, egyaránt magán hordozva a múlt és a jelen építészeti karaktereit. 132

Feld István: Hollókő várának építéstörténete

Nógrád megye legjelentősebb – de fennmaradt rommaradványai magasságát tekintve országosan is kiemelkedő – késő Árpád-kori vára a Kacsics-nemzetségnek köszönheti építését, valamikor a 13. század végén vagy a 14. század elején. Először a hegycsúcsot elfoglaló, ovális alaprajzú mai felsővár épült meg, az ötszög alaprajzú központi toronnyal s északkeleten egy többszintes lakóépülettel. Az erősség az 1320-as évektől a Szécsényi-családé volt, melynek tagjai csak ritkán használták lakásként. A 14–15. században teljesen beépült a felsővár, majd a Szécsényiek kihalta (1460) után az új birtokos guti Ország-család újabb, reneszánsz nyíláskeretekkel ellátott emelettel bővítette a palotaszárnyakat és a tornyot. Több szakaszban épült ki a nyugati és déli falszoros illetve az alsóvár, utóbbiban gazdasági épületekkel, ciszternával. 1552-ben a vár oszmán kézre került, majd 1593 és 1663 között keresztény végyárként szolgált. Jelentősebb megerősítése azonban nem igazolható. Az 1683. évi felszabadító hadjárat után katonai jelentősége megszűnt, 1718-ban már romként említik. Feltárássára 1966 és 1969 között került sor Kozák Eva irányításával. 140

Komjáthy Attiláné Kremnicsán Ilona: A hollókői vár 60 évéről

Az 1987 óta az UNESCO világörökségének részét képező település várának az ásatások során előkerült falazatait először csak konzerválták, s csupán 1978-ban készítette el az első programtervet a szerző a romok szerkezeti megerősítésére és az egyes szintek biztonságos megközelítésére. 1996-ig két ütemben sor került a felsővár alsó szintjének helyiségeiben a földemek visszaállítására, az emeleti terek konzolos körüljáróinak kialakítására, a pártázatos várfalak két korszakának bemutatására és az ötszögű torony megközelítését is lehetővé tevő, faszerkezetű lépcsőrendszer megépítésére. Kiegészítették az alsóvár és a falszorosok falait, az előbbi egyik épületét kiépítették és tetővel látták el. Később a felsővár palotaszárnyai alsó lakószintje kapott részben jelzésszerű térlefedéseket. A következő évtizedekben számos elképzelés, program és terv született a további munkákra vonatkozóan, majd végül 2020 és 2022 között nyerte el a vár a mai formáját. Ennek során kiépült a palotaszárnyak (enteriór-installációkat és vártörténeti kiállítást magába foglaló) legfelső szintje is, amely főleg a nyugati oldalon tette szükségessé jelentős új falazatok emelését, bennük sematikus nyíláskialakításokkal. Hosszas viták után tetőt kapott az ötszögű torony. Kiépült az alsóvár összes egykori épülete, büfének, vetítőteremnek adva helyet. Tetőt kapott a délnyugati és a külső kapuépítmény is. Az így született új összkép sikeresen őrizte meg a várrom korábbi megjelenését, miközben élményszerű képet ad a látogatónak az erősség 17. századi formájáról is. 147

EMLÉKEZÜNK

In memoriam Végh András (1964–2024) 165

ABSTRACT

István Feld: Restoration of castles and castle ruins 89

TANULMÁNYOK

Gábor Hatházi – Gyöngyi Kovács: The main issues surrounding the construction of Csókakő Castle from the end of the Árpád era to the end of the Ottoman era: an archaeological perspective

Csókakő Castle is the only medieval stone hilltop castle in Fejér County that still stands today as a partially restored ruin. It was also used during the Turkish occupation. The castle was built by the Csák clan in the second half of the 13th century. Among the owners of the estate in the 14th–16th centuries – following royal ownership – were noble families such as the Rozgonyi, Kanizsai, Nádasdy, and Bakics. The castle's heyday was in the middle third of the 15th century, when it served as the residence of the Mogyorós branch of the Rozgonyi family. The castle retained its regional importance and military function even under Ottoman rule.

The first archaeological research in the castle was carried out by Jenő Fitz, then between 1997 and 2017, under the leadership of Gábor Hatházi and Gyöngyi Kovács, the entire area of the castle was excavated. By 2014, partial restoration of the monument had been carried out based on the plans of Tibor Gál and Miklós Gerák.

Thanks to archaeological research, the main periods in the architectural history of Csókakő Castle are well known. The section from the early period of the castle lasting from 13th to 14th century occupies the highest point on top of the rock. The castle grounds were significantly expanded in the 15th century. The chapel (B), the gate tower (C), the walled passageway leading from the gate tower to the interior of the castle and the southern castle wall (F) were all built at that time, as was a larger palace complex with an inner courtyard on the central terrace of the lower castle (E, G and D6). During the Ottoman period, a row of smaller rooms was built on the site of the medieval palace complex, and a mosque was constructed. New buildings were also erected along the southern main castle wall.

This summary provides an overview of the castle's main historical context and the history of research on the castle since the 18th century. It also presents the main moments of the castle's construction stages. 91

Tibor Gál: The construction history of Csókakő Castle between 1996 and 2018

The conservation work, which began in 1962 but was immediately halted, was restarted in 1996 and continued until 2017, in parallel with the excavation and research work. All the tasks planned for this period were carried out and affected the entire castle. Only the courtyard buildings that were uncovered during the final stages of excavation were left out of the work. The completed tasks included condition preservation, reconstruction, rebuilding, and the combination of these works. Planning and restoration work has been stalled since 2018, and only protective roofs could be built, even though finding a use for the buildings excavated in the last period could be a key issue for the future of the castle.

The restart of the castle restoration in 1996, and a significant part of the execution of this project, as well as the current operation of the castle, is the result of a local civil initiative, the tenacious perseverance and effectiveness of which are a rare exception in Hungarian monument preservation practice. 105

Dóra Hegyi – Zoltán Simon: The history of the construction of Füzér Castle based on historical and archaeological research to date

The castle, located in the southeastern part of the historic Abaúj County, was already in existence before the Mongol invasion. It is first mentioned in a document from 1264, which refers to the fact that King Andrew II purchased the castle from the 'blind' Master Andronicus of the Kompolt family.

The upper castle, built in the first half of the 13th century, was surrounded by a stone wall, the core of which is still standing today. The residential building was located in the southwest, to the east of which free-standing furnaces served as the kitchen and bakery until the end of the 15th century. The castle gate opened to the northeast. In the 13th century, the castle changed hands several times, then during the Anjou era it remained the honorary estate of the king's counts (in Hungarian: ispán) in Abaúj, when the cistern was already in place. From the end of the 14th century, it became the property of the Perényi family, and significant construction works took place at the beginning of the 15th century. The early southwestern, two-story, two-room building was extended to the east, creating the southeastern wing of the palace, which remained standing until the fortress was destroyed. The lower level consisted of a multi-section cellar, while the upper level housed living quarters. Also, the former chapel, which was attached to the outer wall of the castle, was built at this time. The next reconstruction of the castle took place at the turn of the 15th and 16th centuries, during the ownership of Imre Perényi. A new chapel was built on the site of the old one, and palace wings with basements, arranged in V-shape, were built in the southwestern corner, using the earlier buildings. The gate tower, which still stands today, was built at this time in the northern part, as well as the northwestern kitchen and bakery. In the 1530s, Péter Perényi had a pentagonal bastion built on the outer side of the gate tower and also carried out alterations to the palace wings. At that time, the lower castle area was surrounded by a stone wall, and the outer gate of the castle was built at its southern end. In the 1560s, during the reign of Gábor Perényi, the southwestern lower fortifications were completed, the surrounding wall of the upper castle was reinforced in several places, and alterations were made to the wings of the building. The significant renovations carried out in the 16th century also included the installation of Renaissance frames in most of the windows and doorways of the palace wings. Following the death of Gábor Perényi in 1563, the castle passed into the possession of the Báthori, and later the Nádasdy family. In 1622, the cistern was rebuilt, and in the 40s, a cannon emplacement was erected in the east-northeast section. In the 1660s, during the reign of Ferenc Bónis, the elevator structure of the well was completed, and the wooden courtyard corridor stretching in front of the residential floors of the southwestern and southeastern wings of the palace was renovated. During the Wesselényi Conspiracy, the castle became the property of the Treasury, later was abandoned by its guards in 1676 and rendered unusable.

The first researchers to study the castle were István Feld and Juan Cabello in 1977. This was followed by Zoltán Simon, who led the excavations between 1992 and 2009. Subsequently, Viktor Gál, an archaeologist at the Herman Ottó Museum in Miskolc, took over the supervision of the excavations. Thus, with the exception of the northeast-east rampart, most of the castle grounds have already been systematically excavated prior to the construction work largely completed in the last decade. 117

Mihály Rudolf: Reconstruction and development of the Upper Castle of Füzér

The first pictorial depictions of the castle are known from the second half of the 19th century, and from that time on, written sources regarding its history were also published. First Kálmán Lux, then his son Géza Lux was engaged in the protection of the castle ruins, and thanks to their work, the chapel and the gate tower were preserved in their original condition in the 1930s. The systematic excavation of the fortress began in 1977 and was largely completed in several stages by 2016. From 2004 to 2006, the partial restoration of the chapel, the eastern gatehouses and the service wing connected to the latter was carried out by the plans of Péter Oltai. Between 2013 and 2016 (from 2015 as part of the National Castle Program) within the framework of the 'Living Castle in Zemplén' project, the two palace wings of the fortress (basement level, living level, attic) were completely rebuilt based on the plans of Hadas Építész Kft. (senior architect: Mihály Rudolf) with Gothic-Renaissance fenestration frames and slabs. Later, the construction of the service wing began. The stone restorer was Vilmos Osgyáni, and the interior designer was Zsófia Lukács. During these works, an interior reconstruction was created on the lower floors based on known inventories, by installing copies of furniture and stoves. The chapel and several rooms were decorated with new, historicizing, and partly contemporary works of art (wall paintings, stained glass, winged altar), partly based on historic parallels. The attic was given a modern design and functions as an exhibition space. Plans for further expansion have also been prepared. 124

György Skardelli – Bálint Zoltán Kelemen: Development of the Lower Castle of Füzér

For centuries, the Lower Castle, located on the hill side of the Füzér Castle, was the gateway on the road to the Upper Castle. The Municipality of Füzér planned to save the monument for the future by rebuilding the Lower Castle from its ruins after searching for all possible written and drawn documents, listening to the expert opinions of archaeologists, restorers, and architectural historians,

and involving architects to help. During and after construction, employment opportunities were provided for the residents of the settlement. The castle, which disappeared without a trace at the beginning of the 20th century, was rebuilt 340 years later on the old foundations according to the plans of Közti Zrt., bearing the architectural characters of both the past and the present. 132

István Feld: The construction history of Hollókő Castle

The most significant castle in Nógrád County – which is also outstanding nationwide in terms of the height of its surviving ruins – was built by the Kaacsics dynasty, sometime in the late 13th or early 14th century. First, the present-day upper castle with an oval ground plan was built on the hilltop, with a pentagonal central tower and a multi-story residential building to the northeast. The fortress belonged to the Szécsényi family from the 1320s, whose members rarely used it as a residence. In the 14th-15th centuries, the upper castle was completely built up, and after the extinction of the Szécsényi family (1460), the Ország family of Gut became the new owner. They expanded the palace wings and the tower with a new floor featuring Renaissance fenestration frames. The western and southern walled passage and the lower fortress were built in several stages, the latter including service buildings and a cistern. In 1552, the castle fell into Ottoman hands, and then between 1593 and 1663 it served as a Christian border fortress. However, no relevant reinforcement of the castle can be proved. After the liberation campaign of 1683, its military significance ceased, and in 1718 it was already mentioned as a ruin. The castle's excavation took place between 1966 and 1969 under the direction of Éva Kozák. 140

Ilona Komjáthy Attiláné Kremnicsán: Thoughts on 60 years of the Hollókő Castle

The castle walls of the settlement, which has been a UNESCO World Heritage Site since 1987, were discovered during excavations and at first, only their conservation work was carried out. It was only in 1978 that the author prepared the first program plan for the structural reinforcement of the ruins and the safe access to the individual levels. Until 1996, two construction phases covered the restoration of the ceilings in the rooms of the lower level of the upper castle, the construction of the cantilevered walkways of the upper floors, the presentation of the two periods of the castle walls with battlement, and the construction of a wooden staircase system allowing access to the pentagonal tower. The walls of the lower castle and the walled passages were supplemented, and one of the buildings of the former was built up and roofed. Later, the lower residential level of the upper castle's palace wings was partially covered with symbolic roofing. In the following decades, numerous ideas, design programs and plans were created for further work, and finally between 2020 and 2022 the castle took on its current form. During this process, the top level of the palace wings (including interior installations and a castle history exhibition) was also built. This necessitated the erection of new walls to a significant extent, mainly on the western side, designed with schematic openings. After long debates, the pentagonal tower was given a roof. All the former buildings of the lower castle were rebuilt, making room for a cafeteria and a screening room. The southwestern and outer gatehouses were also roofed. The resulting new overall appearance successfully preserved the former appearance of the castle ruins, while also giving visitors an immersive experience of the fortress's 17th-century form. 147

IN MEMORIAM

In memoriam András Végh (1964–2024) 165

AUS DEM INHALT

<i>István Feld: Restaurierung von Burgen und Burgruinen</i>	89
---	----

ABHANDLUNGEN

Gábor Hatházi – Gyöngyi Kovács: Die wichtigsten Punkte im Ausbau der Burg von Csókakő vom Ende der Arpad-Ära bis zum Ende des Osmanischen Reiches – aus archäologischer Ansicht

Die Burg von Csókakő ist die einzige mittelalterliche und auch während der türkischen Besatzung bewohnte Steinburg auf einem Berg im Komitat Fejér, die als teilweise restaurierte Ruine noch bis heute besteht. Die Burg wurde in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts von der Familie Csák erbaut. Unter den Besitzern der Festung vom 14 bis 16. Jahrhundert – nach dem königlichen Besitz – erschienen Feudalherrschaften wie die Rozgonyis, Kanizsais, Nádasdys sowie die Familie Bakics. Die Blütezeit der Burg lässt sich auf das mittlere Drittel des 15. Jahrhunderts datieren, während diese als Residenz der aus Mogyorós stammenden Familie Rozgonyi diente. Die Burg erhielt auch während der osmanischen Besatzung ihre regionale Bedeutung und militärische Funktion.

In der Burg wurden die ersten archäologischen Forschungen von Jenő Fitz durchgeführt, danach wurde zwischen 1997 und 2017 das ganze Schlossgelände unter der Leitung von Gábor Hatházi und Gyöngyi Kovács erforscht. Bis 2014 erfolgte auch eine partielle Restaurierung des Denkmals nach den Entwürfen von Tibor Gál und Miklós Gerák.

Die wichtigsten baugeschichtlichen Perioden der Burg von Csókakő sind dank der archäologischen Erkundungen ziemlich bekannt. Der ältere Teil aus dem 13. und 14. Jahrhundert steht am höchsten Punkt der Felsbänke. Im 15. Jahrhundert vergrößerte sich die Fläche der Burg wesentlich: In dieser Epoche wurden die Kapelle (B), der Torturm (C), der vom Torturm ins Burginnere führende Mauerdurchgang mit der Burgmauer D (F) sowie ein größerer Palastkomplex mit Innenhof auf der mittleren Terrasse der Unterburg (E, G, D6). Während der osmanischen Zeit wurden an der Stelle des mittelalterlichen Palastkomplexes eine Reihe von kleineren Räumen gebaut sowie eine Moschee und – entlang der südlichen Hauptmauer der Burg – neue Gebäude errichtet.

Diese Zusammenfassung gibt einen kurzen Überblick über den wichtigsten historischen Rahmen, die Erkundungsgeschichte der Burg vom 18. Jahrhundert an und präsentiert die wichtigsten Stationen der Errichtung der Burg. 91

Tibor Gál: Die Baugeschichte der Burg von Csókakő zwischen den Jahren 1996 und 2018

Die 1962 begonnenen, doch sofort unterbrochenen Konservierungsarbeiten nahmen wir 1996 wieder auf, und setzten sie – parallel zu den Erkundungs- und Forschungsarbeiten – bis 2017 kontinuierlich fort. Alle der für den Zeitraum geplante Aufgaben wurden umgesetzt, und diese betrafen die gesamte Burg. Von der Ausführung blieben nur die in den letzten Ausgrabungsabschnitten entdeckten Hofgebäude aus. Zu den durchgeführten Aufgaben gehörten Konservierungs-, Rekonstruktions-, Wiederaufbauarbeiten und deren Übergänge. Die Planung und Restaurierung wurden 2018 unterbrochen und schließlich konnten nur Schutzdächer errichtet werden, obwohl die Lösung der Nutzung der in der letzten Periode ausgegrabenen Gebäude eine Schlüsselfrage hinsichtlich der Zukunft der Burg sein könnte.

Die Wiederaufnahme der Restaurierung der Burg im Jahr 1996, ein wesentlicher Teil der Umsetzung und der derzeitige Betrieb der Burg sind das Ergebnis einer lokalen zivilgesellschaftlichen Initiative, deren unermüdlicher Ausdauer und Wirksamkeit eine seltene Ausnahme in der ungarischen Denkmalpflege darstellen. 105

Dóra Hegyi – Zoltán Simon: Die Baugeschichte der Burg von Füzér anhand der bisherigen historisch-archäologischen Forschungen

Die Burg im südöstlichen Teil des historischen Komitat Abaúj stand da nachweislich bereits vor der Tatareninvasion. Zum ersten Mal wurde sie in einer Urkunde von 1264 erwähnt, in der darauf

hingewiesen wird, dass der König Andreas II. die Burg vom „blinden“ Meister Andronicus aus der Familie Kompolt kaufte. Der Bereich der Oberburg, die in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts errichtet worden war, war von einer Steinmauer umgeben, deren Kern die noch heute bestehende Umfassungsmauer bildete. Das Wohngebäude lag im Südwesten, östlich davon dienten freistehende Öfen bis zum Ende des 15. Jahrhunderts für die Küche und das Backhaus. Das Burgtor öffnete sich auf der nordöstlichen Seite. Im 13. Jahrhundert wechselte die Burg mehrmals den Besitzer und blieb dann während der Anjou-Zeit das Ehrengut der königlichen Gespanen von Abaúj, als die Zisterne schon da stand. Ab dem Ende des 14. Jahrhunderts wurde es zum Besitz der Familie Perényi, und am Anfang des 15. Jahrhunderts fanden bedeutende Bauarbeiten statt. Das einstige südwestliche, zweistöckige, aus zwei Räumen bestehende Gebäude wurde nach Osten erweitert, indem der südöstliche Palastflügel entstand, der bis zur Zerstörung der Festung bestand. Die untere Ebene enthielt einen mehrstufigen Keller, auf der oberen Ebene befanden sich Wohnräume. In dieser Epoche wurde auch die frühere Kapelle an die Außenebene der Burgmauer angebaut. Der nächste Umbau der Burg erfolgte um die Jahrhundertwende vom 15. zum 16. Jahrhundert, während sie im Besitz von Imre Perényi war. An ihrer Stelle wurde eine neue Kapelle erhoben, und in der südwestlichen Ecke wurden unter Verwendung der Vorgängerbauten V-förmig unterkellerte Palastflügel errichtet. Im nördlichen Teil entstanden zu dieser Zeit der noch heute stehende Torturm sowie die nordwestliche Küche und Bäckerei. In den 1530er Jahren ließ Péter Perényi an die Außenseite des Torturms eine fünfeckige Bastion errichten und führte auch Umbauten an den Palastflügeln durch. Das Gelände der Unterburg wurde mit einer Steinmauer umgeben, und derzeit wurde das äußere Tor der Burg am südlichen Ende errichtet. In den 1560er Jahren, während der Innehabung von Gábor Perényi wurde die südwestliche untere Schutzanlage fertiggestellt, die Umfassungsmauer der Oberburg an mehreren Stellen verstärkt, und es kam auch zu Änderungen an den Gebäudeflügeln. Die bedeutenden Änderungen lassen sich auch mit den Bauarbeiten im 16. Jahrhundert verbinden, als die überwiegende Mehrheit der Fenster- und Türöffnungen in den Palastflügeln mit Renaissance-Rahmen versehen wurde. Nach dem Tod von Gábor Perényi im Jahr 1563 gelangte die Burg in den Besitz der Familie Báthori, danach in den der Familie Nádasdy. 1622 wurde die Zisterne umgebaut, in den 1640er Jahren wurde im nordöstlichen Teil eine Kanonenstellung erhoben. In den 1660er Jahren, während der Innehabung von Ferenc Bónis entstand die Aufzugskonstruktion des Brunnens und erfolgte die Renovierung des Hofkorridors aus Holz vor den Wohngeschossen der südwestlichen und südöstlichen Palastflügel. Die Burg, die 1676 von ihren Wächtern verlassen und unbrauchbar wurde, geriet während der Wesselényi-Verschwörung in den Besitz der Schatzkammer.

In der Burg führten zum ersten Mal 1977 István Feld und Cabello Juan Forschungen durch, danach leitete die Ausgrabungen von 1992 bis 2009 Zoltán Simon, von dem Viktor Gál, der Archäologe des Hermann Otto Museums die Leitung der Erkundungen übernahm. So wurde das Gelände der Burg mit der Ausnahme des nordöstlichen Erdwerks, vor dem Bau, der im letzten Jahrzehnt weitgehend abgeschlossen wurde, größtenteils schon systematisch ausgegraben. 117

Mihály Rudolf: Der Ausbau der Oberburg von Füzér im 21. Jahrhundert

Die ersten Abbildungen von der Burg sind aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bekannt, von da an wurden auch die schriftlichen Quellen bezüglich ihrer Geschichte publiziert. Mit dem Schutz ihrer Ruinen beschäftigte als ersten Kálmán Lux, danach sein Sohn Géza Lux, dies führte dazu, dass es in den 1930er Jahren die Rehabilitation der Kapelle und des Torturms erfolgte. Die systematische Ausgrabung der Festung begann im Jahr 1977 und wurde in mehreren Phasen bis 2016 weitgehend abgeschlossen. Zwischen 2004 und 2006 erfolgte die partielle Restaurierung der Kapelle, der östlichen Torgebäude und des daran angeschlossenen Wirtschaftsflügels nach den Plänen von Péter Oltaí. Nach den Plänen der Hadas Építész Kft. (Leitender Designer: Mihály Rudolf) wurden zwischen 2013 und 2016 (ab 2015 im Rahmen des Nationalen Burgenprogramms) die beiden Palastflügel der Festung (Untergeschoss, Wohngeschoss, Dachgeschoss) im Rahmen des Projekts „Lebendige Burg in Zemplén“ vollständig mit Öffnungsrahmen und Platten im Gotik-Renaissance-Stil errichtet und anschließend mit dem Bau des Wirtschaftsflügels begonnen. Der Steinrestaurator war Vilmos Osgyáni, die Innenarchitektin war Zsófia Lukács. Bei den Arbeiten entstand in den unteren Stockwerken eine Innenrekonstruktion auf Basis bekannter Inventare, mit Möbel- und Ofennachbildungen. In die Kapelle und in mehrere Räume wurden teilweise auf Parallelen beruhende, neue, historisierende und teilweise zeitgenössische Kunstwerke (Wandgemälde, Glasgemälde, Flügelaltar) platziert. Das Dachgeschoss erhielt eine moderne Gestaltung und dient als Ausstellungsraum. Auch die Planungen für weitere Erweiterungen wurden erstellt. 124

György Skardelli – Bálint Zoltán Kelemen: Der Ausbau der Unterburg von Füzér

Die Unterburg, die sich am Hang des Burgbergs in Füzér befindet, war jahrhundertlang das Tor auf die zur Oberburg führenden Straße. Die Gemeinde Füzér plante, das Denkmalkomplex für die

Zukunft zu retten, indem sie nach allen möglichen schriftlichen und gezeichneten Dokumenten suchte, die Meinungen von Archäologen, Restauratoren und Architekturhistorikern anhörte und Architekten hinzuzog, damit sie beim Wiederaufbau der Unteren Burg aus den Ruinen helfen. Während und nach dem Bau wurden den Bewohnern der Siedlung Beschäftigungsmöglichkeiten geboten. Der Teil der Burg, der zu Beginn des 20. Jahrhunderts spurlos verschwand, wurde 340 Jahre später auf den alten Fundamenten anhand der Entwürfe der Közti Zrt. wieder aufgebaut und trägt den architektonischen Charakter der Vergangenheit und Gegenwart. 132

István Feld: Die Baugeschichte der Burg von Hollókő

Die bedeutendste Burg im Komitat Nógrád – und auch landesweit herausragend hinsichtlich der Höhe ihrer erhaltenen Ruinen – wurde irgendwann im späten 13. oder frühen 14. Jahrhundert dank der Dynastie Kacsics erbaut. Zuerst entstand auf dem Berggipfel die heutige Oberburg mit ovalem Grundriss, einem fünfeckigen mittleren Turm und einem mehrstöckigen Wohngebäude im Nordosten. Die Festung gehörte seit den 1320er Jahren der Familie Szécsényi, deren Mitglieder sie nur selten als Residenz nutzten. Im 14. und 15. Jahrhundert wurde die Oberburg vollständig eingebaut, und nach dem Aussterben der Familie Szécsényi (1460) erweiterte der neue Besitzer, die Familie Ország aus Gut, die Palastflügel und den Turm um ein neues Stockwerk mit Renaissance-Öffnungsrahmen. In mehreren Phasen entstanden der westliche und der südliche Burgring sowie die Unterburg, letztere mit Betriebsgebäuden und einer Zisterne. 1552 wurde die Burg von den Osmanen erobert, dann diente sie zwischen 1593 und 1663 als Grenzburg. Erhebliche Verstärkungen lassen sich jedoch nicht nachweisen. Nach dem befreienden Feldzug im Jahr 1683 verlor ihre militärische Bedeutung, 1718 wird schon als Ruine erwähnt. Die Ausgrabungen erfolgten unter der Leitung von Éva Kozák zwischen 1966 und 1969. 140

Ilona Komjáthy Attiláné Kremnicsán: Über die 60 Jahre der Burg von Hollókő

Die Mauern der Burg der seit 1987 zum UNESCO-Weltkulturerbe gehörenden Siedlung wurden erst bei Ausgrabungen entdeckt und zuerst nur konserviert, erst 1978 erstellte der Autor den ersten Programmplan zur strukturellen Verstärkung der Ruine und zur sicheren Erschließung der einzelnen Ebenen. Bis 1996 erfolgte in zwei Abschnitten die Restaurierung der Decken in den Räumen des Untergeschosses der Oberburg, der Bau der freitragenden Laufstege der oberen Etage, die Präsentation der beiden Epochen der Partisanenburgmauern sowie der Bau einer hölzernen Treppenkonstruktion, die den Zugang zum fünfeckigen Turm ermöglicht. Die Mauern der Unterburg und des Burgrings wurden ergänzt, eines der Gebäude der Unterburg wurde erweitert und mit einem Dach versehen. Später wurde die untere Wohnebene der Palastflügel der Oberburg teilweise mit symbolmäßigen Raumverkleidungen verkleidet. In den folgenden Jahrzehnten entstanden zahlreiche Ideen, Programme und Pläne bezüglich der weiteren Bauarbeiten, bis die Burg schließlich zwischen 2020 und 2022 seine heutige Gestalt gewann. Im Zuge dessen wurde auch der oberste Stock der Palastflügel (inklusive Innenausstattung und burghistorische Ausstellung) errichtet, was vor allem auf der Westseite den Bau erheblicher neuer Mauern mit schematischen Öffnungskonstruktionen erforderlich machte. Nach langwierigen Diskussionen erhielt der fünfeckige Turm ein Dach. Alle der einstigen Gebäude der Unterburg wurden ausgebaut, diese dienen als Buffet und Vorführraum. Auch das südwestliche und das äußere Torgebäude erhielten Dächer. Durch das entstandene neue Gesamtbild gelang es, das ursprüngliche Erscheinungsbild der Burgruine zu bewahren und dem Besucher zugleich ein erlebbares Bild der Festungsgestalt aus dem 17. Jahrhundert zu vermitteln. 147

GEDENKEN

Im Gedenken an András Vég (1964–2024) 165

